

צמצום ומניעה של אלימות במשפחה באוכלוסייה הבדואית בנגב

עירית אייזיק דלאל אסדי

עריכת לשון: רויטל אביב מתוק
תרגום לאנגלית (תקציר): דורי ריבקיין
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

המחקר הוזמן על ידי משרד הרווחה והביטחון החברתי ומומן בסיועו

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל
ת"ד 3886 ירושלים 9103702
טלפון: 02-6557400
brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | טבת תשפ"ד | ינואר 2024

"האישה לבד באלימות, אבל כאשר מחפשים פתרון, כל המשפחה המורחבת היא חלק. כך, נשים חוששות לפנות להתלונן כי הדבר משפיע על כלל משפחתן. שאישה נפגעת אלימות ברהט זה לא כמו בבאר שבע. מה שמאפיין זה מעגל המשפחה שהיא חיה בה. כל האחריות על הכתפיים שלה. כל צעד היא צריכה לחשב טוב מאוד. יש נשים שלא חושבות ופורצות את המעגל בבעיטה אחת וזה לצערי הרב חוזר אליהן בחזרה. הן משלמות מחיר על זה. הן לא לבד. **את לבד בטבל אבל לא בפתרון.**

(מי איתן?)

הבעל, הילדים, השכנה אפילו הבחור מהמכולת ליד"

מתוך ריאיון עם עובדת סוציאלית במרכז למניעת אלימות במשפחה בנגב

תקציר

רקע

אלימות כלפי נשים באוכלוסייה הבדואית בנגב ואלימות במשפחה בכלל הן חלק מתופעה כלל עולמית. לפי ארגון הבריאות העולמי, כ-30% מהנשים בעולם חוו במהלך חייהן אלימות פיזית או נפשית על ידי בן זוג. אלימות במשפחה (להלן: אלמ"ב) משפיעה על כל המשפחה המורחבת, במיוחד בחברות שהן מסורתיות וקולקטיביסטיות דוגמת החברה הבדואית. אולם, ישנם חסמים רבים שמונעים מנשים להתלונן על האלימות שהן חוות.

מטרת המחקר

מטרת המחקר היא לסייע למשרד הרווחה והביטחון החברתי לשפר את השירות והמענים המוצעים לאוכלוסייה הבדואית בנגב במרכזי מניעת אלמ"ב, בדגש על מניעת אלמ"ב. שאלות המחקר הן:

1. מה הם מאפייני תופעת האלמ"ב באוכלוסייה הבדואית בנגב?
2. אילו עקרונות פעולה, פרקטיקות ותוכניות למניעת אלמ"ב בעולם נמצאו מועילים?

שיטת המחקר

המחקר כלל שני רכיבים:

1. **סקירת ספרות בין-לאומית** שהתמקדה באיתור תוכניות התמודדות עם אלמ"ב בחברות מסורתיות ובעלות מאפיינים דומים לחברה הבדואית. סקירת הספרות התבססה על מאמרים ומחקרים עדכניים, אתרים ממשלתיים, כתבות בעיתונות, וכן אתרי עמותות וארגונים הפועלים למען אוכלוסיות דומות.
2. **17 ראיונות אישיים מובנים למחצה וראיון קבוצתי אחד** עם: נשות מקצוע במרכזים למניעת אלמ"ב ביישובים בדואיים בנגב; נשים וגברים מהאוכלוסייה הבדואית בנגב; אנשי ונשות מקצוע מומחים בתחום של אלימות במשפחה באוכלוסייה הערבית והבדואית.

ממצאים עיקריים

ממצאים מסקירת הספרות

מסקירת הספרות עלו **עקרונות מנחים** לבניית תוכניות מועילות למניעת אלמ"ב, בהם: שיתוף הקהילה כולה, שאחראית ליצור סביבת חיים בטוחה לכל חבריה; שיתוף האוכלוסייה המקומית מתוך כבוד ואמון הדדי; שיתוף מלא של נשים, אף שבחברות מסורתיות רבות ההנהגה היא בדרך כלל גברית.

עוד עלו מהסקירה דוגמאות לתוכניות מרחבי העולם, אשר נמצאו מועילות בחברות בעלות מאפיינים דומים לחברה הבדואית. התוכניות חולקו לארבעה תחומים: (1) תוכניות שקהל היעד שלהן הוא גברים ובהן הצעות לדרכים מגוונות לגיוס גברים לתהליכים של שינוי תפיסות; (2) תוכניות שקהל היעד שלהן הוא נשים, בעיקר תוכניות המדגישות שיפור מצב כלכלי; (3) תוכניות שבהן מעורבים אנשי דת, בעיקר הכשרות לאימאמים; (4) תוכניות שבהן המוקד הוא עבודה עם הקהילה כולה, מתוך תפיסה שאלמ"ב היא בעיה חברתית ולא אישית או משפחתית בלבד.

ממצאים מן הראיונות

מניתוח הראיונות עלו מאפיינים של החברה הבדואית שעשויים לסייע בהבנת תופעת האלמ"ב, בהם: מאפיינים חברתיים-כלכליים, חיים בחוסר ודאות בריכוזי מגורים בלתי מוסדרים¹, פוליגמיה, היות החברה הבדואית חברה בשינוי ומעבר.

מן הראיונות עלו גם האתגרים והחסמים לצריכת שירותים למניעה וטיפול באלמ"ב. החסמים חולקו לשלוש קטגוריות: (1) חסמים בפנייה לקבלת סיוע, כמו למשל החשש לפגיעה בשמה הטוב של המשפחה ומיעוט מענים; (2) חסמים בפנייה למשטרה, כמו למשל חוסר הבנה של חלק מהנשים את המשמעות של הגשת תלונה וכן חוסר התאמה של תחנת המשטרה לצרכים של אישה וילדים במצוקה; (3) חסמים בנכונות לצאת למקלטים לנשים נכונות אלמ"ב לדוגמה בשל החשש של נשים להתנתק מהמשפחה שלהן פן לא יוכלו לחזור לביתן וכן חוסר התאמה של המקלטים למאפייני החברה הבדואית.

עוד עלה מן הראיונות במרכזים למניעת אלמ"ב כי המרכזים אינם ערוכים היום להשקיע את המשאבים הנדרשים לנושא המניעה, וזאת למרות ההכרה של עובדות המרכזים בחשיבות הנושא.

סיכום, מסקנות והמלצות

בדוח מוצגת סקירה בין-לאומית של תוכניות למניעת אלמ"ב בקרב אוכלוסיות שלהן מאפיינים משותפים עם האוכלוסייה הבדואית בנגב. כמו כן מוצגים ממצאים מראיונות שסייעו בהבנת המציאות בשטח בתחום מניעת אלמ"ב וכן במיפוי הצרכים, המענים הקיימים והחסמים לצריכתם.

מן הממצאים עלה כי מרכזי האלמ"ב במתכונתם הנוכחית אינם מותאמים להובלת פעילות של מניעה כי עיקר משאביהם מושקעים בתחום הטיפול, שנדרש גם הוא; מניעת אלמ"ב היא תחום עבודה קהילתי, ועליה להיות מובלת על ידי אנשי מקצוע מומחים בתחום ולשתף את האוכלוסייה המקומית לשם התאמת המענים לאופיו של כל ישוב וצרכיו. יש להמשיך ולהשקיע בבניית מענים ובפיתוח שירותים מותאמים לאוכלוסייה הבדואית, ובעיקר לשים דגש בהכשרת אנשי מקצוע מומחים בתחום.

¹ בדוח זה משמשים המונחים האלה לציון צורות התיישבות של האוכלוסייה הבדואית בנגב: **שמונה-עשר היישובים** – שמונה-עשר היישובים ברשויות המקומיות (עיר, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות): העיר רהט; המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערערה בנגב, שגב שלום, תל שבע; יישובי המועצה האזורית אל-קסום: אום-בטין, א-סייד, דריג'את, כוחלה, מולדה, מכחול ותראבין א-צאנע; יישובי המועצה האזורית נווה מדבר: אבו קורינאת, קאסר א-סר, ביר הדאג' ואבו תלול. **מגורים בלתי מוסדרים** – מגורים מחוץ לשמונה-עשר היישובים.

בדוח מופיעות המלצות שהועלו על ידי המרואיינים ובהשראתם. בין ההמלצות:

1. **פיתוח תוכניות שקהל היעד שלהן הוא גברים:** מומלץ לפתח תוכניות עבור גברים, כמו למשל שיח עם גברים במקומות עבודה או מתן תמריצים לגברים שישתתפו בקבוצות בנושא תקשורת זוגית.
2. **פיתוח תוכניות שקהל היעד שלהן הוא בני נוער וצעירים:** מומלץ לפתח תוכניות עבור בני נוער וצעירים, כמו למשל שילוב תלמידים בפיתוח מיזם חברתי שעוסק בזוגיות בריאה ונטולת אלימות כחלק מפרויקט "מחויבות אישית" בבתי ספר תיכון, שילוב של תכנים בתחום מניעת אלמ"ב בפעילויות נוער אחרות כגון קבוצות ספורט או תוכניות במסגרת "שנת מעבר".
3. **פיתוח תוכניות שקהל היעד שלהן הוא נשים:** מומלץ לחזק את העבודה עם נשים. בין היתר מומלץ להקים מרכז שלא ישויך לרווחה או למשטרה, ויאגד את כל המענים לנשים. כמו כן מומלץ לפתח תוכניות להעצמה כלכלית של נשים.

תוכן עניינים

1	1. רקע
2	2. מטרת המחקר
3	3. שיטת המחקר
3	3.1 מערך המחקר
4	3.2 אתיקה
5	4. ממצאי הסקירה הבין-לאומית
5	4.1 עקרונות מנחים ואסטרטגיות התערבות למניעת אלמ"ב
7	4.2 תוכניות למניעת אלימות במשפחה
15	5. ממצאים מן הראיונות בישראל
15	5.1 מאפייני האוכלוסייה שתורמים לתופעת האלימות במשפחה
17	5.2 אתגרים וחסמים בצריכת שירותים למניעה וטיפול באלמ"ב
20	5.3 פעולות מניעה ועבודה עם גברים המתקיימות ביישובים
21	6. מגבלות המחקר
21	7. סיכום, מסקנות והמלצות
21	7.1 מסקנות והמלצות שעלו מן הסקירה
23	7.2 המלצות – מחשבות והצעות של המרואיינים ובהשראתם
25	עוד פרסומים של המכון בנושא
27	מקורות

1. רקע

אלימות כלפי נשים באוכלוסייה הבדואית ואלימות במשפחה (להלן: אלמ"ב) בכלל הן חלק מתופעה כלל עולמית. לפי ארגון הבריאות העולמי, כ-30% מהנשים בעולם חוו במהלך חייהן אלימות פיזית או נפשית על ידי בן זוג (World Health Organization, 2019). נתון זה מתמקד בעיקר באלימות פיזית או מינית, אולם ההגדרה של אלמ"ב היא רחבה הרבה יותר, וכוללת סוגים נוספים של אלימות.

הפרויקט הבין-מגזרי 'קווים אדומים – השותפות למניעת אלימות בזוגיות' (<https://www.redlines.org.il>) מגדיר אלימות במשפחה: "אלימות בזוגיות היא תופעה נפוצה במערכת יחסים קיימת, במהלך פרידה או אחריה, בכל חלקי החברה. המכנה המשותף לסוגים הרבים של אלימות בזוגיות הוא התנהגויות שתלטניות, מפחידות ומשפילות, שמצמצמות את חופש הפעולה וההחלטה של אחד מבני הזוג, לרוב האישה. אלימות בזוגיות גובה מחיר כבד מהנפגעים והנפגעות, מהמשפחה ומהחברה, ולכן חשוב ודחוף לזהות ולמנוע אותה. ההגדרה של אלימות בזוגיות כוללת: התעללות רגשית, אלימות כלכלית, בידוד ומעקב, שתלטנות קיצונית, אלימות דתית ורוחנית, אלימות מינית, אלימות פיזית, שימוש מניפולטיבי במערכות רווחה, דת משפט ואחרות כדרך להתעללות ושליטה, סרבנות גט, שימוש מניפולטיבי בילדים, ניצול תלות הנובעת מהעדר מעמד אזרחי ועוד" (קווים אדומים, א"ת).

הגדרה זו מתמקדת בעיקר באלימות בין בני זוג, אולם יש לזכור כי אלמ"ב משפיעה על כל המשפחה. זאת ועוד, **בחברות מסורתיות וקולקטיביסטיות**, דוגמת החברה הבדואית, המעגל המשפחתי הוא רחב וכולל את המשפחה המורחבת ולעיתים גם את השבת כולו. לפיכך, הגדרה של אלמ"ב, בהקשר של מאפייני החברה הבדואית, מן הראוי שתכלול גם התייחסות לכלל המשפחה, כדוגמת ההגדרה הבאה שנוסחה בתוכנית למאבק באלימות בקרב האוכלוסייה האבוריג'ינית במדינת ויקטוריה שבאוסטרליה ונכתבה בשותפות מלאה עם נציגי הקהילה האבוריג'ינית המקומית: "אלימות במשפחה – מגוון רחב של נושאים הממוקדים בפגיעה פיזית, נפשית, מינית, חברתית, רוחנית, תרבותית, פסיכולוגית וכלכלית שמתרחשת במשפחות, ביחסים אינטימיים, במשפחה המורחבת, ברשת קרובים ובקהילות" (Victorian Indigenous Family Violence Task Force, 2003).

להגדרה הרחבה של אלמ"ב, חשוב להוסיף גם **גורמי סיכון שתורמים לפגיעות של נשים**. לפי דוח ארגון הבריאות העולמי (WHO, 2019) גורמי סיכון נוספים לאלימות כלפי נשים כוללים, בין השאר, רמה נמוכה של השכלה ותעסוקה בקרב נשים, היעדר או מיעוט של אכיפת חוקים הנוגעים לאלמ"ב, אפליה על רקע מגדרי במוסדות, נורמות חברתיות שמחזקות תפיסה של עליונות גברית וצמצום האוטונומיה של נשים, רמה גבוהה של עוני ואבטלה בחברה, רמה גבוהה של פשע ואלימות, רמה גבוהה של חוסר שוויון, חשיפה של ילדים לאלימות ונורמות חברתיות שמתייחסות לאלמ"ב כתופעה מקובלת. רבים מהגורמים הללו הם גורמי סיכון לרמה גבוהה של אלמ"ב בחברה, ואפשר למצוא אותם גם באוכלוסייה הבדואית (אלמסי ווייסבלאי, 2020; אנדבלד ואח', 2021). נוסף על גורמי סיכון אלו, נמצא כי ככל שרמת הפשיעה ביישוב גבוהה יותר, כך גם גבוהה שכיחות מקרי הרצח של נשים ערביות (דיין ואח', 2020). כלומר, האלימות הרבה שקיימת משפיעה על כל התושבים. ואכן, בסקר שנערך על ידי מכון ברוקדייל נמצא כי לא רק נשים אלא כלל התושבים ביישובים הבדואים בנגב מצביעים על ביטחון אישי רעוע ועל סכנה מחשיפה לפשיעה

בתור הבעיות המשמעותיות ביותר שמעסיקות אותם (אור שרביט ואח', 2022). מחקר אחר בדק אלימות במשפחה נגד נשים באוכלוסייה הבדואית (אבו שארב, 2013) ומצא כי ישנם חסמים חברתיים באוכלוסייה זו, לצד חסמים מערכתיים והיעדר תמיכה, שמונעים מנשים רבות להתלונן על האלימות שהן חוות. כמו כן לעיתים ילדות, נערות ונשים מקבלות את הנורמה החברתית של אלימות כלפיהן על ידי גברים במשפחה כמציאות הכרחית. זאת ועוד, בחברה שבה הפגיעה באישה נחווית כפגיעה במשפחת כולה, נשים חוששות לשתף מחשש לפגיעה בשמה הטוב של משפחתן. זאת ועוד במקרים רבים הנשים מכירות בכך שאין כמעט פתרונות אפשריים לקושי שלהן, ומעדיפות לא לשתף (חאג'י-יחיא וסדן, 2007). לכך אפשר להוסיף את נושא הפוליגמיה, שתורמת גם היא לרמה גבוהה של עוני, צפיפות, מאבקים בתוך המשפחה הפוליגמית ומתח שעלול להוביל לאלימות (מטר ואח', 2018).

גורם סיכון נוסף הוא היות החברה הבדואית חברה במעבר. השינוי המהיר שעוברת החברה גורם לפערים בעיקר בין נשים לגברים ובין מבוגרים לצעירים. פערים אלו מקשים על יישום של פתרונות מסורתיים שהיו מקובלים בעבר להתמודדות עם אלימות במשפחה (אור שרביט ואח', 2022).

בישראל פועלים מרכזים למניעה ולטיפול באלימות במשפחה. המרכזים פועלים בקהילה ומופעלים על ידי מומחים המסייעים לנשים בשעת חירום ומלווים את משפחותיהן כדי לעצור את ההתנהלות האלימה במשפחה. המרכזים עוסקים באבחון, בהערכת מסוכנות, בבניית דרכי הגנה, בטיפול ובשיקום של משפחות במעגל האלימות (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2020).

דוח מחקר זה מוגש על ידי מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל למשרד הרווחה והביטחון החברתי, מחוז דרום (להלן: משרד הרווחה), כמענה לבקשתו להבין לעומק את הקושי של המרכזים למניעת אלימות במשפחה לתת מענה הולם לצרכים של האוכלוסייה הבדואית בנגב בתחום מניעת אלימות במשפחה, וזאת למרות השקעה רבה במהלך השנים האחרונות בניסיונות לצמצם את תופעת האלמ"ב.

2. מטרת המחקר

מטרת המחקר הייתה לסייע למשרד הרווחה והביטחון החברתי לשפר את השירות והמענים המוצעים לאוכלוסייה הבדואית בנגב במרכזי מניעת אלמ"ב, **בדגש על מניעת אלמ"ב**, ולהתאים אותם טוב יותר לצורכי קהל היעד.

שאלות המחקר היו:

1. מה הם מאפייני תופעת האלמ"ב באוכלוסייה הבדואית בנגב?
2. אילו עקרונות פעולה, פרקטיקות ותוכניות למניעת אלמ"ב בעולם נמצאו מועילות בעבודה עם אוכלוסיות בעלות מאפיינים דומים לאוכלוסייה הבדואית?

3. שיטת המחקר

3.1 מערך המחקר

מערך המחקר כלל שני רכיבים: סקירת ספרות בין-לאומית ואיסוף מידע איכותני.

1. סקירת ספרות בין-לאומית:

הסקירה נערכה בחודשים פברואר עד אוגוסט 2023 והתמקדה באיתור תוכניות התמודדות עם אלמ"ב בחברות מסורתיות ובעלות מאפיינים דומים לחברה הבדואית. חיפוש המידע בוצע במנועי החיפוש:

Google, Google Scholar, [The Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab \(J-PAL\)](#)

החיפוש התמקד במונחים:

family violence, domestic violence, Muslim community, Arab region, Islamic Arab community's, response to/addressing/intervention, best practice, inter-spousal violence, programs for prevention, traditional-tribal communities, collectivist societies

הסקירה הסתמכה על חומרים מגוונים הכוללים מאמרים מקצועיים, אתרי אינטרנט של עמותות העוסקות בנושא, פרסומים של תוכניות ממשלתיות ומחקרי הערכה של תוכניות למניעת אלמ"ב וכן של אירגונים בין-לאומיים כמו ארגון הבריאות העולמי (מרבית החומרים היו באנגלית ומקצתם בערבית).

2. איסוף מידע איכותני באמצעות 17 ראיונות עומק חצי-מובנים וראיון קבוצתי אחד עם:

▫ **נשות מקצוע במרכזים למניעת אלמ"ב ביישובים בדואיים בנגב.** במרכז אחד נערך ראיון קבוצתי בהשתתפות ארבע מעובדות המרכז. במרכז השני נערכו שלושה ראיונות עם שלוש עובדות במרכז.

▫ **נשים וגברים מהאוכלוסייה הבדואית בנגב** – ארבע נשים ושלושה גברים. הראיונות התקיימו בערבית ותורגמו לעברית. כל המרואיינים והמרואיינות היו נשואים והורים לילדים. שניים התגוררו ברהט, שלושה התגוררו ביישובים מבין שמונה-עשר היישובים ושניים התגוררו בריכוזי מגורים בלתי מוסדרים.¹ מבין המרואיינים אחת סטודנטית, שניים עם השכלה אקדמית והשאר בוגרי 12 שנות לימוד (ייתכן שחלקם עם בגרות) וללא השכלה אקדמית. המרואיינים היו בני 23 עד 55. שלוש מן הנשים אינן עובדות מחוץ לבית ושאר המרואיינים עובדים.

¹ בדוח זה משמשים המונחים האלה לציון צורות התיישבות של האוכלוסייה הבדואית בנגב: **שמונה-עשר היישובים** – שמונה-עשר היישובים ברשויות המקומיות (עיר, מועצות מקומיות ומועצות אזוריות); העיר רהט; המועצות המקומיות חורה, כסיפה, לקיה, ערעה בנגב, שגב שלום, תל שבע; יישובי המועצה האזורית אל-קסום: אום-בטין, א-סייד, דריג'את, כוחלה, מולדה, מכחול ותראבין א-צאנע; יישובי המועצה האזורית נווה מדבר: אבו קורינאת, קאסר א-סר, ביר הדאג' ואבו תלול. **מגורים בלתי מוסדרים** – מגורים מחוץ לשמונה-עשר היישובים.

□ **אנשי ונשות מקצוע מומחים בתחום של אלמ"ב באוכלוסייה הערבית והבדואית.** נערכו ראיונות עם שבעה אנשי מקצוע: מנהלת מקלט לנשים נפגעות אלמ"ב, עו"ס במשטרה, פעילה בעמותה הנותנת סיוע משפטי לנשים, שתי נשות מקצוע מעמותת "שיתופים"², עו"ס גברים במחלקה לשירותים חברתיים ביישוב בדואי, שני עו"סים מומחים לנושא אלמ"ב.

הראיונות נערכו בין החודשים נובמבר 2022 ואפריל 2023. הראיונות החצי מובנים התנהלו במבנה גמיש ודינמי, דבר שאפשר למרואיינות ולמרואיינים להעלות נושאים שנראו להם חשובים, וזאת נוסף על שאלות שהציגו המראיינות. הראיונות במרכזים למניעת אלמ"ב התקיימו במרכזים עצמם. הראיונות עם תושבי ותושבות היישובים הבדואים בנגב נערכו פנים אל פנים. הראיונות עם אנשי ונשות מקצוע היו טלפוניים.

הראיונות תומללו ונותחו על פי שלבי הניתוח התמטי-איכותני (שקדי, 2011). לפני ניתוחם קראו החוקרות את כל הראיונות כדי להכיר היטב את התכנים ואת הנושאים שהועלו בהם. הראיונות עברו תהליך קידוד תוך שימוש בתוכנת "אטלס" לניתוח מידע איכותני; הקודים נאספו משני מקורות – משאלות המחקר ומן הראיונות עצמם. לאחר קידוד הראיונות רוכזו הקודים לקטגוריות רחבות, והן היוו את התמות המרכזיות שאותרו.

3.2 אתיקה

למרואיינים הובהר כי ההשתתפות במחקר היא על בסיס התנדבות בלבד, וכי אין הם מחויבים להשתתף בו. עוד הובהר כי צוות המחקר מתחייב לא לציין פרטים מזוהים בדוח המחקר. בעוד אפשר היה להבטיח אנונימיות וסודיות מוחלטת למרואיינים שאינם אנשי מקצוע, אי אפשר היה להבטיח זאת לאנשי ונשות המקצוע שרואיינו. לכל המרואיינים הוסבר כי אין חובה להשיב לשאלות שאין ברצונם להשיב עליהן. החוקרות ביקשו מן המרואיינים רשות להקליט אותם לטובת תמלול אשר שימש רק אותן בתהליך הניתוח. בראיונות יודעו המרואיינים כי הם יכולים לבקש לעצור את ההקלטה בכל עת שירצו וכי החוקרות מתחייבות לכבד את הבקשה. החוקרות התחייבו לא לצטט דברים בשם אומרם ולא לכלול דברים שנאמרו שלא לציטוט. כל המרואיינים נתנו הסכמה מדעת, בעל פה, להשתתף במחקר.

המחקר אושר על ידי ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל.

² עמותת "שיתופים" מובילה מהלכים שמחברים בין ארגונים חברתיים, ציבוריים ועסקיים, לטובת פתרון בעיות חברתיות מורכבות <https://sheatufim.org.il>

4. ממצאי הסקירה הבין-לאומית

בסקירת הספרות התמקדו החוקרות במענים הניתנים לאוכלוסיות בעלות מאפיינים דומים לאלו של האוכלוסייה הבדואית בנגב – אוכלוסיות מיעוט, חלקן מוסלמיות, במעמד חברתי-כלכלי נמוך, חברות מסורתיות וקולקטיביסטיות, חברות במעבר ושינוי מהיר. בהתאם לכך נבדקו תוכניות שמיועדות למהגרים ותושבים מוסלמים במדינות מערביות כמו קנדה ואנגליה, מענים לאוכלוסייה האבוריגינית באוסטרליה ומעט בקנדה, תוכניות להתמודדות עם אלמ"ב בירדן, מצרים וערב הסעודית.

יש לציין כי האוכלוסייה הבדואית, כמו כל אוכלוסייה אחרת בעולם, היא ייחודית ולכן התוכניות שנסקרו וההמלצות המובאות בדוח זה יצטרכו לעבור התאמה תרבותית. חשוב שההתאמה התרבותית המקומית תעשה בשיתוף עם נשים וגברים מהאוכלוסייה הבדואית בנגב, שלהם הידע והניסיון הרב ביותר בכל הנוגע לחברה שלהם.

להלן יוצגו עקרונות מנחים לגיבוש מדיניות, לבניית מענים ולגיבוש אסטרטגיות התערבות בנושא של מניעת אלמ"ב כפי שעלו מסקירת הספרות.

4.1 עקרונות מנחים ואסטרטגיות התערבות למניעת אלמ"ב

תמונת המצב שהוצגה ברקע, ושתיאורה יורחב בפרק 5 (ממצאים מן הראיונות), מעידה על כך שבעיית האלמ"ב באוכלוסייה הבדואית היא בעיה חברתית עמוקה וממושכת ששורשיה נעוצים בתוך מציאות של קשיים חברתיים ואחרים שכלל האוכלוסייה הבדואית בנגב חווה. פתרון של בעיות מורכבות שכאלה דורש מענה רחב שאינו ממוקד בנשים או בגברים בלבד, אלא בהתייחסות לכלל התופעות החברתיות שנמצאות בשורש של מציאות זו. במיוחד חשוב לזכור כי פתרונות שמתמקדים בהעצמת האישה ובטיפול בפרט, אינם מתאימים בדרך כלל לחברה קולקטיביסטית שבה העצמי הפרטי הוא גם העצמי הציבורי-משפחתי (חאג'-יחיא וסדן, 2007). זאת ועוד, בחברה אינדיווידואליסטית, האוטונומיה של הפרט נתפסת כערך עליון, אולם בחברה קולקטיביסטית הקבוצה חשובה יותר מן הפרט ובמפגש בין נותני שירות, שרבים מהם מחזיקים בערכים מערביים אינדיווידואליסטים או למדו במסגרות הכשרה שמתבססות על תפיסות אלו, ובין חברות מיעוט שלהן ערכים שונים, יכול להיווצר קושי סביב מתן מענים מותאמים (Baobaid & Hamed, 2010). בישראל, כמו במדינות אחרות שבהן חיות אוכלוסיות מיעוט מוסלמיות, התפיסה הדמוקרטית שמקבלת כמובן מאליה את השוויון בין המינים, אינה מקובלת בהכרח גם על אוכלוסיות המיעוט, שבחלקן התפיסה הפטריארכלית היא הדומיננטית. דבר זה יכול להוביל למצב שבו נשים נמצאות בין הפטיש לסדן כאשר הן מתמודדות עם הפטריארכיה בבית ועם גישות מערביות במהותן מבחוס, שמנסות להכתיב להן איך עליהן לפעול במקרים של אלימות. מדיניות שכזאת, שמוכתבת מבחוץ וללא התאמה לאופי האוכלוסייה וצרכיה, תתקשה להביא שינוי, גם כאשר הכוונות הן טובות (Watkins, 2020). מחקרים גם מראים כי במקרים רבים, התוצאה הרצויה על ידי נשים שנמצאות ביחסים אלימים היא להגיע לפתרון בתוך המשפחה, ולא דווקא להיפרד מבן זוגן. ואכן, מחקר שבדק כמה נשים בישראל, מרקעים שונים, בוחרות לחזור לבן זוג אלים מצא כי 95% מהנשים הערביות-ישראליות בחרו לחזור לבן זוג אלים, וזאת לעומת 35%–55% מהנשים מחבר העמים לשעבר, מאתיופיה ומאלו שנולדו בישראל (Ben-Porat et al., 2023). ייתכן גם שהבחירה לחזור לבן הזוג האלים נובעת ממיעוט אפשרויות, מענים ומנגנוני תמיכה

שיכולים לסייע לאישה באוכלוסייה הערבית להיפרד ממנו. יחד עם זאת, מציאות זו מכתובה דרך פעולה שונה שמטרתה צריכה להיות עבודה עם כלל המשפחה לשם מציאת פתרון שמאפשר שלום בית או לפחות את שלומן של הנשים ושל הילדים. דבר זה נכון גם בחברות מסורתיות אחרות, שבהן פרידה איננה בהכרח הפתרון המועדף על הנשים, ולא רק בשל הקושי הכלכלי שעומו יצטרכו להתמודד אם יתגרשו אלא גם מתוך תפיסה שונה של זהות עצמית ושייכות משפחתית. כך למשל, במחקר שבדק "מה עובד" בטיפול באלימות במשפחה בקהילות אבוריגיניות באוסטרליה נמצא כי נשים רבות מעדיפות שיקום ואחדות משפחתית וקהילתית על פני פרידה מבן זוגן האלים (Olsen & Lovett, 2016). נוסף על כך בחברות מסורתיות רווחת הפרט קשורה ואף תלויה ברווחת המשפחה והקהילה. לכן, בחברות אלו מענה שמציע ריפוי קהילתי ולא מתמקד בפרט, מתאים יותר להתמודדות עם קשיים מסוג של אלמ"ב. כך למשל, בחברות האבוריגיניות באוסטרליה, מקובל היום להציע מענים שמתייחסים לריפוי של קהילות שלרבות מהן טראומות הנובעות מהעבר הקולוניאליסטי ובקשיים שחוותה האוכלוסייה האבוריגינית במפגש עם המתיישבים הלבנים. בתפיסת הריפוי הקהילתי, הטראומות האלה ממשיכות ומשפיעות על המשפחה והפרט עד היום וחלקן אף באות לידי ביטוי באחוז גבוה של אלימות בכלל ובמשפחה בפרט, לצד קשיים נוספים (The Australian Indigenous HealthInfoNet, n.d.).

ההבנה שהמענים לנושא האלימות במשפחה צריכים להיות רחבים ומיועדים לכלל הקהילה, מכוונת את העוסקים בתחום לחפש עקרונות לפיתוח מענים. הבחירה של החוקרות במחקר זה להציג קודם כל עקרונות פעולה, על פני תוכניות ספציפיות, נובעת מההבנה כי כל תוכנית, כדי שתביא לשינוי ותוצאות, צריכה להיות מותאמת לאוכלוסייה המקומית, למאפייניה, לכוחותיה, לצרכיה ואפילו למבנים שקיימים בשטח ובהם אפשר או אי אפשר לקיים סוג מסוים של פעילות. בהמשך לכך חשוב כי תוכניות לטיפול בבעיה חברתית עמוקה ומושרשת, כמו נושא האלמ"ב, תיבנה יחד עם הקהילה המקומית. לפיכך, מן הסקירה שנעשתה במחקר זה עלו עקרונות מנחים ואסטרטגיות התערבות שיכולים להתאים גם למאפייני האוכלוסייה הבדואית בנגב, כפי שנידונו עד כה. העקרונות והאסטרטגיות נדלו משלושה מקורות:

1. מחקרם של סאבלין ואח' (Sullivan et al., 2020):

[What works to address violence against women and family violence within faith settings: An evidence guide](#)

2. פרסום של ארגון הבריאות העולמי, בשותפות עם ארגונים בין-לאומיים רבים, שמיועד להיות משאב לקובעי מדיניות שרוצים לפתח וליישם תוכניות למניעת אלימות במשפחה:

[RESPECT women – Preventing violence against women](#)

3. מסמך המציג עבודה משותפת של ממשלת ויקטוריה באוסטרליה ושל הקהילה האבוריגינית המקומית, ומתווה את הדרך להתמודדות עם נושא האלימות במשפחה:

[Dhelk Dja: Safe Our Way. Strong Culture, Strong Peoples, Strong Families](#)

עקרונות הפעולה הם:

1. מניעת אלמ"ב היא "עסק של כולם" ובאחריות הקהילה כולה. יש לגייס את כלל הקהילה להתמודד עם הנושא ולהסתמך על הכוחות והיכולות (agency) של האוכלוסייה המקומית כדי ליצור סביבת חיים בטוחה לכולם.
2. בניית תוכניות צריכה להיעשות תוך יצירת שותפות רחבה שכוללת את האוכלוסייה המקומית, ההנהגה המקומית, ההנהגה הדתית והמסורתית ונותני השירות ברשות המקומית ובמשלה. השותפות צריכה להיבנות על אמון, כבוד הדדי, שקיפות והכרה בתרומתם הייחודית של כל השותפים לתהליך.
3. יש להתאים את המענים לצרכים הייחודיים של כל הקהילה, כולל התאמת החומרים והשפה, וכן איתור הכוחות והצרכים. תוכניות שנמצאו יעילות היו כאלה שהקדישו זמן ומשאבים להתאמה מדויקת של החומרים לקהל היעד, בין היו אנשי מקצוע או כלל הציבור.
4. יש לשתף נשים בבניית התוכניות והמענים. מאחר שבחברות מסורתיות רבות יש דומיננטיות גברית בהנהגה (חברתית, דתית ורשמית) חשוב כי גם נשים ישולבו בתהליך ויביאו את הקול הייחודי להן. כך העבודה המשותפת תהיה גם מודל ליעד שאליו שואפים.
5. חוסר שוויון בין גברים לנשים הוא אחד הגורמים לאלימות. לכן, יש לפעול במגוון אמצעים לשינוי עמדות, אמונות ונורמות פוגעניות שמחזקות תפיסות של עליונות גברית ומצדיקות אלימות כלפי נשים. זאת תוך כדי כבוד לתרבות ולמנהגים המקומיים.
6. יש לשמור על ביטחון תרבותי של האוכלוסייה המקומית. חשוב שהתוכניות אשר ייבנו יחזקו את הזהות התרבותית של המשתתפים ויסתמכו על הכוחות שנובעים מתוך הקשר למסורות ולתרבות, וזאת לטובה צמצום האלימות.
7. יש לקדם תוכניות מבוססות נתונים ולאסוף מידע על "מה עובד" בתחום של מניעת אלמ"ב ושינוי תפיסות חברתיות. להלן יוצגו דוגמאות לתוכניות ספציפיות שנמצאו מועילות בהתמודדות עם נושא האלמ"ב.

4.2 תוכניות למניעת אלימות במשפחה

בסקירת הספרות ובחיפוש אחר תוכניות למניעת אלמ"ב קשה היה למצוא מחקרי הערכה שבדקו את מידת ההצלחה של תוכניות שונות, במיוחד לאורך זמן. מן המידע הקיים, ועל סמך העקרונות שצינו לעיל, מובאים בפרק זה עקרונות לבניית תוכניות או דוגמאות לתוכניות שאפשר להתאימן ולהטמיען בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב. התוכניות מוצגות בקצרה בטבלה ולצידן הפניות אל המקורות שבחנו אותן לשם העמקת הקריאה. ברוב המקורות אין תיאור מפורט של התוכניות עצמן, ובמקום שבו הוא ישנו גם הוא הובא בקצרה.

4.2.1 עבודה עם גברים

בסקירת הספרות וכן בראיונות עלתה פעם אחר פעם החשיבות, לצד הקושי, של עבודה עם גברים בהקשר של מניעת אלימות במשפחה. אנשי טיפול בארץ ובעולם מכירים בכך שללא עבודה עם הגברים, שהם בדרך כלל (אם כי לא תמיד) הגורם האלים

בקשר, קשה להביא לשינוי משמעותי בתחום זה. מהמחקרים שמוצגים בטבלה עולה כי הגישה לעבודה עם גברים לא צריכה להתמקד בעונשים הקבועים בחוק לאלמ"ב כרכיב מרתיע שיכול להביא לצמצום אלימות. כמו כן חשוב לבדוק לעומק מה המסרים שיש להם פוטנציאל להשפיע על גברים וזאת על ידי עבודת הכנה מעמיקה.

מומלץ לפעול בגישה שממקמת את ההתנהגות האלימה בתוך ההקשר הרחב של החיים, כמו למשל חיים בעוני ומצוקה והצורך בפיתוח מיומנויות תקשורת. לצד המסר החד-משמעי של כל תוכנית למניעת אלמ"ב, שאלימות אינה מקובלת וכי ביטחונם של הנשים והילדים הוא במרכז, יש לתת מקום לקשיים שאיתם מתמודדים הגברים וכן להתאים את התוכניות לצרכים של כל קהילה ואף לאלו של כל גבר בתוכנית.

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
אוסטרליה	סקירת ספרות מקיפה שבחנה "מה עובד" בתחום הטיפול באלימות במשפחה באוכלוסייה האבוריגינית באוסטרליה. הסקירה דנה במגוון תוכניות, אולם החוקרים מציינים כי יש מעט מאוד תוכניות שבהן נמדדה הצלחה. יחד עם זאת, הסקירה מצביעה על גורמים שתורמים להצלחה. אחת התוכניות שמצוינת לטובה היא רשת של קבוצות גברים מהקהילה האבוריגינית, שמטרתן להעצים גברים ולתמוך בהם כמודלים לצעירים בני הקהילה. הקבוצות מציעות מגוון פעילויות: קבוצות מנהיגות, תוכניות לנוער, פעילות גופנית, חיבור למסורת, מניעת אובדנות, שיפור נגישות לבריאות ועוד. כמו כן החוקרים מצאו שכאשר תוכניות מקודמות על ידי הקהילה, מופעלות על ידי אנשי מקצוע ומנהיגים אבוריגינים יחדיו ומקבלות מימון הולם, הן יעילות יותר	Carlson et al., 2021
אוסטרליה	מאמר המבוסס על סקירת ספרות ועל מחקרים שהם ברובם מחקרי פעולה משתפים אחד המודלים שמובא במאמר הוא מודל לטיפול באלימות במשפחה שמתבסס על התרבות האבוריגינית באוסטרליה. מודל ה"ארא" (Yarra) הוא מודל כוללני שמתייחס לגורמים חברתיים, כלכליים, פוליטיים וכסיכולוגיים אשר משפיעים על חייהם של הגברים. כל גבר שמצטרף לתוכנית יוצא למסע של שינוי, שמותאם לצרכים ולקצב האישי שלו. בעוד הפסקת האלימות היא המטרה המרכזית של התוכנית, הדרך להשגתה מותאמת למשתתפים. כך, יש גברים שצריכים להתמודד עם התמכרות או עם קשיים כלכליים לפני שיוכלו לטפל בנושא האלימות. כמו כן התוכנית רואה את האלימות של הגברים ואת הקשיים שלהם, בתוך ההקשר של השתייכות לקהילה האבוריגינית	Andrews et al., 2021
מצרים	סקירת ספרות מקיפה בנושא תוכניות להתמודדות עם אלימות במשפחה, בהן תוכניות מניעה. הסקירה מצאה כי תוכניות התערבות שיש להן פוטנציאל להצלחה כוללות מסעות פרסום, עבודה עם הקהילה, שימוש בתקשורת, תוכניות חינוכיות, תוכניות העצמה לנשים וכן מתן קול לקורבנות אלמ"ב. כמו כן הסקירה מצביעה כי תוכניות מניעה צריכות לכלול עבודה עם גברים כבעלי-ברית במאבק נגד אלימות, וכן עבודה עם צעירים תוך התמקדות במיומנות לתקשורת זוגית לא אלימה	Somach & AbouZeid, 2009

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
בין-לאומי	מטא-אנליזה של מחקרים שעוסקים בעבודה עם גברים. במחקר נמצא כי קשה למצוא הוכחות להצלחתן של תוכניות שקהל היעד שלהן הוא גברים. מן הנתונים הקיימים הסיקו החוקרים שאפשר לראות פחות רצדיביזם אצל גברים שעברו טיפול לעומת אלו שלא (15.5% לעומת 24.2%, בהתאמה). כמו כן נמצא שאין טעם להשקיע בתוכניות קצרות מועד אלא להעדיף תוכניות כוללניות, שכוללות גם התייחסות לטיפול בהתמכרויות וכן יישום של שיטות לשינוי התנהגותי	Bell & Coates, 2022
אוסטרליה	המחקר בדק מסע פרסום ציבורי של הממשלה במערב אוסטרליה. מטרת מסע הפרסום הייתה לפנות לגברים אלימים ולהציע להם ליזום פנייה לקבלת טיפול. שלא כמו מסעות פרסום אחרים, התוכנית התמקדה בגישה שאינה ממוקדת בעונשים הקבועים בחוק בהקשר של אלמ"ב. אחד השלבים המקדימים המשמעותיים בתכנון מסע הפרסום היה הקמת 15 קבוצות מיקוד עם גברים שלהם מאפיינים סוציו-דמוגרפים מגוונים ובהם גברים מן הקהילה האבוריגינית. כמו כן היו קבוצות מיקוד עם גברים שהיו מוכרים כפוגעים. קבוצות המיקוד אפשרו לחדד את המסרים של התוכנית ולהתאימם לגברים. כך למשל עלה כי ההשפעה השלילית של אלמ"ב על נשים לא נמצאה כמסר משמעותי, לעומת זאת ההשפעה על ילדים בלטה מאוד בחשיבותה לגברים. בקבוצות המיקוד עלה כי המסרים המרכזיים שבהם מסע הפרסום צריך להתמקד הם: הכרת הבעיה – אלימות במשפחה היא בעיה חמורה השפעות – לאלימות במשפחה יש השפעה שלילית על ילדים פתרון – אפשר לפנות לקבלת עזרה במחקר שליווה את מסע הפרסום נמצא כי הייתה לו חשיפה רבה והמסרים המרכזיים שלו הצליחו להגיע לקהל היעד (גברים). כך למשל, בשנה הראשונה של מסע הפרסום, הגיעו לקו העזרה שהוקם במטרה לסייע יותר מ-6,000 פניות טלפוניות. בבדיקת מעקב עם הפונים כשמונה חודשים אחרי הפנייה נמצא כי כ-80% מהם השיבו שחיהם השתפרו בעקבות הפנייה לקו הסיוע, שיש להם שליטה טובה יותר בכעסים, שיש פחות אלימות ושהם מבינים טוב יותר את השפעת ההתנהגות שלהם על בת זוגם	Gibbons & Paterson, 2000

4.2.2 עבודה עם נשים

רבים מן המחקרים שנסקרו התמקדו במציאות דרכים לצמצום האלימות כלפי נשים תוך התמקדות בנושא הכלכלי. התוכניות שמוצגות בסעיף זה שמות דגש בקידום כלכלי וזאת בשל נתונים שמראים כי נשים בדואיות רבות חיות בעוני, ורבות אינן עצמאיות. כך למשל, בשנת 2019 77% מהנשים הבדואיות בנגב בגילי עבודה לא היו בכוח העבודה, וגם אלו שעבדו, הועסקו בדרך כלל בעבודות בשכר נמוך (אלמו-קפיטל, 2022).

במחקרים שנסקרו נמצא כי תוכניות לצמצום העוני של משפחות וכן להעצמה כלכלית של נשים תורמות לירידה באלמ"ב, לעיתים לירידה ניכרת. אך מחלק מהמחקרים עולה כי יש לשים לב לסכנה של עלייה באלמ"ב כלפי נשים שמשתלבות במעגל העבודה ויש

לתת להן ליווי והגנה מתאימים. חשוב לציין כי תוכניות של העצמה כלכלית וצמצום עוני תורמות בסופו של דבר לכלל האוכלוסייה בכך שהן מצמצמות את ממדי העוני ומאפשרות לילדים במשפחה נקודת התחלה טובה יותר לחייהם. נוסף על דגש בצמצום העוני, מובא מחקר שבדק את השפעת פתיחתן של תחנות משטרה לנשים בלבד. תחנות אלו נותנות מענה לחלק מהחסמים שצינו בראיונות (ראו סעיף 5.2.2), שמונעים מנשים להתלונן במשטרה. נדרשת חשיבה על מענה דומה ומותאם לישראל, שיכול לסייע בהסרת חסמים בפנייה לסיוע.

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
ארגון הבריאות העולמי	מחקר הערכה של תוכניות העצמה לנשים ונערות. התוכניות המתוארות כוללות הקניית מיומנויות לחיים, מנטורינג ויצירת מרחבים בטוחים. כך למשל, במדינות בעלות הכנסה נמוכה הוכח כי מדיניות שמקדמת בעלות של נשים על נכסים וזכאות לרשת רכוש תרמה לצמצום האלימות. במחקר שבדק מימון-מיקרו והעצמת נשים בדרום אפריקה, בתוכנית שכללה גם עבודה קהילתית, נמצאה ירידה של 50% באלימות כלפי נשים במהלך שנתיים בקבוצה שהשתתפה במחקר	World Health Organization (WHO), 2019
ארגון הבריאות העולמי	מחקר הערכה של תוכניות שמטרתן לצמצם את עומק העוני. התוכניות נמצאו מועילות לצמצום אלמ"ב, במיוחד במדינות עם הכנסה נמוכה. לדוגמה, תוכנית בצפון אקוודור שבה משפחות קיבלו סיוע כספי חודשי קבוע למשך שישה חודשים הובילה לירידה של 19%-30% באלימות כלפי נשים על ידי בני הזוג, כנראה בשל צמצום הקונפליקטים והלחץ שקשורים לעוני	World Health Organization (WHO), 2019
בין-לאומי	סקירה של 22 מחקרי הערכה ומחקרים מעין-ניסויים במדינות עם הכנסה בינונית או נמוכה שבדקו את השפעת שיפור הנגישות של נשים למשאבים כלכליים על אלמ"ב. הממצאים היו מעורבים. תשעה מחקרים העידו כי נשים שהיו מעורבות בתוכניות כלכליות חוו פחות אלמ"ב. בשני מחקרים נמצא כי עלייה בהכנסה של נשים גרמה גם לעלייה באלמ"ב, ואילו בשבעה מחקרים לא היה שינוי. בארבעה מחקרים נמצאו תוצאות מעורבות כאשר תוכניות כלכליות שיפרו את מצבן של חלק מהנשים ופגעו באחרות. מחברי הסקירה המליצו שקובעי מדיניות ויוזמי תוכניות ידעו לזהות נשים שעלולות להיות חשופות ליותר אלימות בעקבות השתתפות בתוכניות ולכן צריכות לקבל תמיכה ותוכניות משלימות	J-PAL, 2022

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
ארגנטינה	מחקר הערכה של הקמת תחנות משטרה לנשים. בשנת 1988 הוקמה בבואנוס-איירס בארגנטינה תחנת המשטרה הראשונה לנשים. בשנת 2018 כבר פעלו 128 תחנות, אשר מתפקידן לתת מענה בנושא של אלימות כלפי נשים. בתחנות עובד צוות רב-מקצועי הכולל שוטרות לצד נשות טיפול, בריאות, רווחה וייעוץ משפטי. התחנות מעוצבות עיצוב נעים ומזמין, ויש בהן מענה לשמירה על הילדים, בגדים להחלפה במידת הצורך ואווירה נעימה ומשפחתית ולא של תחנת משטרה רגילה. במחקר נמצא כי תחנות אלו, שבהן עובדות רק נשים, מפעילות שלוש אסטרטגיות מרכזיות:	Carrington et al., 2019
	<ol style="list-style-type: none"> 1. הכרה באופי המעגלי של האלמ"ב, ועבודה עם נשים כדי למצמם החמרה באלימות כלפיהן 2. עבודה עם ארגונים אחרים בקהילה כדי לזהות נשים בסכנה. עבודה עם ארגונים נוספים גם מסייעת באיגום משאבים ובשיתוף במידע, שהוא חיוני למניעה 3. התחנות מובילות פעילויות חינוכיות ואחרות שמאתגרות את הנורמות החברתיות שמאפשרות ומתחזקות את האלימות כלפי נשים 	

4.2.3 עבודה בהקשר דתי

אחד מרכיבי החיים האישיים והחברתיים של האוכלוסייה הבדואית בנגב הוא נושא הדת. רבים באוכלוסייה הבדואית מתייחסים בכבוד לאנשי דת, והם נתפסים כמנהיגים בקהילה. זאת ועוד, לאימאמים, כמו גם למנהיגים חברתיים אחרים, יש קשר ישיר ובלתי אמצעי עם הגברים שבקהילה, במיוחד בדרשות של יום שישי במסגדים. הספרות המקצועית בנושא אלמ"ב, כמו גם בנושאים קהילתיים אחרים, שמה דגש בחשיבות ההתאמה התרבותית של תוכניות התערבות כדי שיהיו יעילות ומועילות ולפיכך, לאנשי דת יש פוטנציאל לסייע בהתאמה של המסרים ושל התוכניות השונות לצמצום אלמ"ב, ואף להוביל לדיונים משמעותיים שיכולים להביא לשינוי עומק באוכלוסייה הבדואית בהקשר של מניעת אלמ"ב. תפיסה דומה קיימת במדינות שונות בעולם שבהן יש קהילות מוסלמיות. בטבלה מופיעות תוכניות שמיועדות להכשרת אנשי דת להיות סוכני שינוי בנושא של אלמ"ב.

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
ארצות הברית	מחקר הערכה של תוכנית הכשרה לאימאמים – סדנאות של יום או יומיים שבהן האימאמים מקבלים הסבר בכל הנוגע למאפייני אלמ"ב, סימנים המאפשרים זיהוי של אלמ"ב, דרכי תגובה מומלצות, דרכים ליצירת קשר עם אנשי מקצוע נוספים בקהילה ודרכים למניעת אלמ"ב. הסדנאות מונחות בשיתוף על ידי אימאם ואיש מקצוע בתחום הטיפול, ויש בהן שילוב דתי ומעשי, הזדמנות ללמידת עמיתים ושיח מעמיק על הנושא. העמותה המפעילה את ההכשרות דיווחה שמשתתפים מסרו שלמדו דרכים להתערב במקרים של אלמ"ב ושהם רואים במכשירים הזדמנות ללמידת עמיתים	The Peaceful Families Project (PFP), n.d.
	דוח המתאר תוכנית לחיזוק הקשרים עם המנהיגות המבוגרת של הקהילות, שברוב החברות המסורתיות יש לה השפעה רבה. בדוח מצוין כי שיתוף המנהיגות החל מהשלבים הראשונים של פיתוח התוכנית וגם בבניית מדדי ההערכה שלה, יכול לצמצם התנגדות צפויה	The Peaceful Families Project (PFP), n.d.
ערב הסעודית	עבודת דוקטורט באוניברסיטת אינדיאנה שבארצות הברית אשר סקרה תוכניות להתמודדות עם אלמ"ב בערב הסעודית. במחקר נטען כי במדינות דתיות כמו ערב הסעודית, אנשים מושפעים מדרשת יום השישי. ואכן, יותר מ-50% מהנשאלים במחקר העידו כי הדרשות משפיעות על חייהם. לפיכך, החוקר מציע להיעזר בערוץ זה גם בנושא מניעת אלמ"ב	Alhabdan, 2015
אוסטרליה	מחקר הערכה של תוכנית הכשרה לאימאמים בקהילה המוסלמית בוויקטוריה שבאוסטרליה, בנושא של מניעת אלמ"ב. התוכנית ניתנה במסגרת תוכנית ממשלתית רחבה בוויקטוריה בנושא מניעת אלמ"ב ומתוך הכרה בחשיבות של מתן מענים מותאמים לכל קהילה. האימאמים שהשתתפו בהכשרה (שהתהליך שלה מפורט בדוח) הגדירו אותה כהצלחה. תוכנית ההכשרה כללה, בין השאר: הגברת המודעות להגדרות ולהשפעות של אלמ"ב; הגברת הנכונות של אימאמים ומנהיגים קהילתיים לשוחח על אלמ"ב וכן לשוחח על ערכים שמקדמים יחסים בריאים במשפחה; הרחבת הידע והמיומנות של המשתתפים כדי שידעו להפנות קורבנות אלימות לקבלת סיוע; עלייה בהפניות של גברים אלימים לשירותי הסיוע; הגדלת ההשתתפות של נשים כמובילות ומשפיעות בפרויקטים של מניעת אלמ"ב; הגברת הנכונות של אימאמים ומנהיגים קהילתיים לבקר תפיסות והתנהגויות המקובלות בחברה שלהם ומאפשרות אלימות. תוכנית ההכשרה כללה גם הצגה של השירותים הקיימים וכן חשיבה על התאמתם לצורכי האוכלוסייה המוסלמית. המשתתפים ציינו כי למדו דרכים לפעול פרואקטיבית למניעת אלמ"ב ולדבר על התחום הרגיש הזה בקהילה שלהם	Sanjakdar & Brooks, 2021

4.2.4 עבודה עם הקהילה

אלמ"ב אינה בעיה פרטית של משפחה אחת או אחרת אלא היא תופעה חברתית שדורשת שינוי בתפיסות החברה כדי לצמצמה ואף להכחידה. לפיכך, הטיפול בקורבנות של אלימות וכן בפוגעים נותן מענה מידי למצוקה אולם אין בו השפעה על כלל האוכלוסייה לטווח ארוך. כדי להביא לשינוי חברתי, חשוב גם לפעול עם כלל הקהילה ולהביא לכך שהנורמות החברתיות שמאפשרות אלימות זו, ישתנו ויהפכו לכאלו שמוקיעות אותה. במדינות שונות בעולם נעשים מאמצים להוביל לשינויים אלו בדרך שתגייס את הקהילה ותהיה מותאמת לאופייה. המחקרים שמופיעים בטבלה מציגים תוכניות שנמצאו יעילות בעבודה עם הקהילה. המגוון של התוכניות מעיד על הצורך בהתאמה מדויקת של כל מענה לאופי של האוכלוסייה.

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
אוגנדה	מחקר שבדק את ההשפעה של הקרנת סרטוני וידיאו קצרים בכפרים באוגנדה. הסרטונים הם חלק מגישה של חינוך-בידור כדרך לשנות נורמות התנהגותיות. הסרטונים הציגו מצבים של אלמ"ב וקראו לצופים לדווח על מקרים שהם נתקלים בהם או אם הם סובלים/ות מאלמ"ב. הסרטונים הוקרנו במסגרת פסטיבל סרטים שהתקיים ב-112 כפרים. הסרטונים הוקרנו רק ב-48 מהכפרים, דבר שאפשר לחוקרים להשוות את הממצאים. בראיונות שנערכו חודשיים ואז שמונה חודשים אחרי הפסטיבל נמצא כי היחס לאלמ"ב לא השתנה אולם בכפרים שבהם הוקרנו הסרטונים הייתה ירידה במקרי אלמ"ב והייתה עלייה בנכונות לדווח. החוקרים מייחסים את הממצאים בעיקר לנכונות של נשים שצפו לדווח על מקרים של אלמ"ב בביתן או אצל אחרות מתוך הבנה שאין בכך בושה וכי לא יהיו עליהן השפעות חברתיות שליליות מצד האוכלוסייה אם ידווחו על כך	Green et al., 2020
אוסטרליה	מחקר איכותני שמטרתו איסוף ידע ועבודה בשיתוף עם מנהיגי קהילה כדי לפתח מענים מותאמים. מחקר הפעולה המשתף בא להעמיק את ההבנה בנוגע למאפיינים של אלמ"ב בקרב הקהילה האפגנית באוסטרליה. המחקר התבסס על התפיסה וההבנה כי דת היא רכיב חברתי-תרבותי שצריך להביא בחשבון בהתמודדות עם נושא אלמ"ב. המחקר כלל: סדנה שאליה הוזמנו מנהיגי קהילה העוסקת באלימות במשפחה בהיבט של החוק האיסלמי ושל החוק האוסטרלי. כמו כן נערכו במעורבות הקהילה ומנהיגיה הרצאות במסגד מקומי, מפגש עם חוקרים מאוניברסיטה קאבול באפגניסטן ואירוע קהילתי "פסטיבל טוב לב ונחמדות" (kindness festival)	Zannettino et al., 2020
ארצות הברית	סדנאות לזוגות צעירים מוסלמים לפני הנישואין, או מיד אחריהם. בסדנאות לומדים על דרכי תקשורת ופתרון קונפליקטים ועל יחסים בריאים ללא אלימות במשפחה	The Peaceful Families Project (PFP), n.d.

מדינה	המחקר	ביבליוגרפיה
ארגון הבריאות העולמי	מחקר שבדק את השפעתן של קבוצות משותפות לגברים ונשים שמטרתן לקדם גישות ויחסים שיוויוניים. לדוגמה, בדרום אפריקה התקיימה במשך שנתיים תוכנית עם נשים וגברים בני 15–26. במחקר נמצא שהייתה ירידה במספר הגברים שפגעו בבת זוגם, לעומת קבוצת השוואה. כמו כן נמצא כי עבודה קבוצתית הצליחה יותר במדינות עם הכנסה נמוכה ואילו ייעוץ זוגי היה מועיל יותר במדינות עם הכנסה גבוהה	World Health Organization (WHO), 2019
אתיופיה	מחקר הערכה של תוכנית לצמצום אלמ"ב באתיופיה. התוכנית "ביחד לחיים טובים יותר" היא תוכנית שמיועדת להביא לשינוי בעמדות של גברים ונשים (מבנה ותוכן התוכנית מפורטים במאמר). התוכנית כוללת 14 מפגשים קבוצתיים ומיועדת לקבוצות של נשים, גברים וקבוצות מעורבות. החוקרים מצאו כי התוכנית הייתה יעילה יותר כאשר הועברה לקבוצות של גברים בנפרד, והביאה לירידה בדיווח עצמי על אלימות כלפי נשים. ממצאים אלו לא נמצאו בקבוצות של הנשים ובקבוצות המעורבות. יחד עם זאת, בכל סוגי הקבוצות (נשים, גברים, מעורבות) היו תוצאות חיוביות אחרות שכללו שיפור במודעות בנוגע לצורך בהגנה בפני HIV, שיפור בתהליכי קבלת החלטות בבית וכן שיפור מעורבות הגברים במשימות ביתיות	Sharma et al., (2020)
ארצות הברית	מגוון סדנאות בדגש על הקשר שבין האסלאם והמשפחה, לדוגמה: מודל אסלאמי למשפחה בריאה, פרספקטיבה מוסלמית על אלימות במשפחה, תגובה מועילה לאלימות במשפחה, תקשורת חיובית, פרספקטיבה מוסלמית על בריאות הנפש	The Peaceful Families Project (PFP), n.d.
ירדן	מאמר המתאר תוכנית כוללת להתמודדות עם אלמ"ב שנוסחה בירדן בשנת 1990. התוכנית מומנה ונתמכה על ידי גורמים מערביים, והייתה ברובה יוזמה של הממשלה שניסתה ליישמה בשטח אך ללא הצלחה רבה. המאמר מסכם כי ברוב המקרים, תוכניות שמונחות ללא התאמה והתייעצות עם קהל היעד, לא יצליחו	Watkins, (2020)

5. ממצאים מן הראיונות בישראל

בשל ההכרה בחשיבות של ידע מניסיון חיים הן של אנשים שחיים ביישובים הבדואיים בנגב הן של אנשי מקצוע, ערכו החוקרות ראיונות איכותניים חצי מובנים עם ארבע נשים ושלושה גברים הגרים ביישובים הבדואיים ועם נשות מקצוע. החוקרות ביקרו בשני מרכזי אלמ"ב בשני יישובים בנגב, שם פגשו את חברות הצוות וראיינו אותן. בראיונות אלו למדו החוקרות על פעולות המניעה והעבודה עם גברים המתקיימות כיום במרכזים. נוסף על כך ראיינו שש נשות מקצוע ואיש מקצוע אחד, מומחים בנושא, וכן מנהלת מקלט לנשים, עו"ס משטרה ביישוב בדואי, פעילה בעמותה הנותנת סיוע משפטי לנשים בדואיות, שתי נשות מקצוע בעמותת "שיתופים" (שמובילות את פרויקט "קווים אדומים", ראה לעיל בפרק 1), עו"ס גברים ביישוב בדואי ושני עו"סים עם מומחיות בנושא אלמ"ב (מהם עו"ס אחד שהוא גבר). בתהליך הניתוח התייחסו החוקרות לכל הראיונות, ושילבו בין דברים שאמרו אנשי ונשות המקצוע בתחום לאלו של המרואיינים שאינם אנשי מקצוע. התובנות שחולצו מן הראיונות חולקו לנושאים: מאפייני האוכלוסייה שתורמים לתופעת האלימות במשפחה, ואתגרים וחסמים בצריכת שירותים (פנייה לקבלת סיוע, פנייה למשטרה ויציאה למקלט).

5.1 מאפייני האוכלוסייה שתורמים לתופעת האלימות במשפחה

המרואיינים דיברו רבות על מאפייני האוכלוסייה שלהם בהקשר של אלימות בכלל ושל אלמ"ב בפרט. בחלק מהמקרים, במיוחד בקרב אנשים שאינם אנשי מקצוע, המרואיינים הרגישו לא בנוח לדבר על אלימות במשפחה בפתיחות וישירות והעדיפו לדבר בתוך הקשר כללי. מניתוח הראיונות אפשר היה ללמוד כיצד תופסים המרואיינים את מאפייני האוכלוסייה הבדואית, את השינויים שעוברת האוכלוסייה הבדואית בשנים האחרונות ואת תופעת האלימות הגואה.

5.1.1 מאפיינים חברתיים-כלכליים

- רבים באוכלוסייה הבדואית בנגב חיים בעוני, אפילו עוני עמוק, דבר שמייצר דחק ומצוקה. המחסור הכלכלי גורם למתח קבוע וכן למריבות רבות סביב נושאים כספיים
- מצוקת הדיור, שנובעת בחלקה מהמחסור הכלכלי ובחלקה היא תוצאה של סכסוכי קרקעות וחוסר הסדרה של הנושא, גורמת לכך שמשפחות חיות בצפיפות גדולה. הצפיפות מייצרת מתחים ואלימות בתוך המשפחה, ואינה מאפשרת לבני זוג למצוא מקום או זמן לפתור קונפליקטים לפני הסלמתם
- מיומנויות שיחה ופתרון קונפליקטים בין בני זוג ובמשפחה אינן מוכרות לרבים באוכלוסייה, ולכן מצבים של מתח מתדרדרים במהירות לכדי אלימות
- בחלק מהיישובים, בעיקר בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים, יש חשש קבוע מצווי הריסה או עימותים עם השלטונות, דבר שמייצר לחץ קיומי קבוע

- תופעת הפוליגמיה:
 - מעצימה את כל הקשיים והמצוקות – היא גרמת לעוני רב יותר, ללחץ כלכלי גדול יותר, לצפיפות במתחמי המגורים ולעיתים גם ליריבות בין הנשים ובין ילדיהן שמגיעה לאלימות
 - יש גברים שחשים לחץ חברתי להתחתן עם יותר מאישה אחת, דבר שמייצר עבורם עומס כלכלי ונפשי
 - נשים שניות (או יותר) המגיעות מהרשות הפלשתינית נשארות בישראל ללא עורף משפחתי וללא היכרות עם המערכת הישראלית. דברים אלו גורמים להן להיות כגיעות וחשופות יותר לאלימות
- יש לחץ על גברים ונשים להתחתן בגיל צעיר ולא תמיד עם מי שהם בוחרים. דבר זה יכול להוביל בהמשך החיים לחוסר שביעות רצון ולאלימות במשפחה
- לצעירים וצעירות רבים אין אופק תעסוקתי. רבים מהם מתקשים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה או למצוא תעסוקה ראויה במרחק נסיעה סביר ממקום מגוריהם
- אין מספיק, ולפעמים אין כלל, פעילות אחר הצוהריים לילדים. נשים שיוצאות לעבודה חוששות לעיתים מכיוון שילדיהן מסתובבים ללא השגחה. כמו כן אין פעילויות פנאי לצעירים או מבוגרים, פעילויות שיכולות להוות מקום להפוגה ומנוחה
- החברה הבדואית היא במידה רבה חברה במעבר ובשינוי תרבותי מהיר. אורח החיים שהיה מקובל במשך דורות רבים משתנה בקצב מהיר ביותר, ומשפיע על כל החברה. כמו כן החברה הבדואית אינה הומוגנית, ואפשר למצוא שוני וגיוון רב בין המשפחות, השבטים והיישובים השונים. תהליך השינוי מביא לאתגרים רבים, בהם:
 - מנגנונים מסורתיים של פתרון סכסוכים כבר אינם מתפקדים. בעבר נהגו לפנות לשייח'ים או למבוגרים במשפחה כדי שיפתרו או הסכסוך או יקחו תחת חסותם את הנשים הנכגעות עד שימצא פתרון לקונפליקט. מנגנונים אלו נכגעו ואינם יכולים תמיד לסייע היום
 - הנוער מנותק מהמסורת ארוכת השנים של החברה הבדואית. דבר זה מוביל, בין השאר, לכך שיש צעירים שמפרשים את המושג "שמירה על הכבוד" כסיבה לאלימות, ללא הבנה של החובות והאחריות לכלל החברה ולמשפחה, שבאות עם אותו כבוד שעליו הם ממהרים להגן באלימות
 - יש פער בין נשים לגברים מכיוון שהשכלתן של נשים גבוהה יותר מזו של גברים. דבר זה מוביל למתח בתוך המשפחה
 - נשים שיוצאות לעבודה, בין מסיבות כלכליות ובין מרצון אישי להתקדם, לעיתים חשופות יותר לאלימות מצד בני זוגן או משפחתן, שמתקשים לקבל את השינוי
 - לצד הנשים שרוצות להתקדם ולצאת לעבודה, יש לא מעט נשים שלא הייתה להן האפשרות לחיים עצמאיים ולכן הן יתקשו להסתדר ללא משפחתן. התלות מייצרת לעיתים חוסר אוניס בהתמודדות עם אלימות כלפיהן ותחושה שאין מוצא

5.2 אתגרים וחסמים בצריכת שירותים למניעה וטיפול באלמ"ב

מאפייני החברה, כפי שתוארו בקצרה בסעיף הקודם, תורמים לתופעת האלמ"ב ומסבירים במידה רבה את הקשיים הקיימים בשטח בהתמודדות איתה, הן מבחינת מניעה הן מבחינת טיפול. בראיונות ניכר היה כי לכל המרואיינות והמרואיינים היכרות קרובה עם הנושא של אלמ"ב לעיתים מניסיון מקצועי, אישי או מתוך היכרות קרובה עם אנשים שהיו חשופים לאלמ"ב. המרואיינים הצביעו על הקשיים והחסמים הקיימים בפנייה לקבלת סיוע. יש לציין כי נשים רבות, בכל מיקום חברתי ולא דווקא באוכלוסייה הבדואית, מתקשות לפנות לקבלת סיוע או להודות שהן קורבנות של אלימות בביתן וכחות מ-10% פונות למשטרה (UN Women, 2022), אולם ניכר כי באוכלוסייה הבדואית יש לכך מאפיינים נוספים וייחודיים.

5.2.1 חסמים בפנייה לקבלת סיוע

- בעיני רבים באוכלוסייה הבדואית הקשר עם הרשויות נתפס כמאיים. במציאות של עוני, הריסת בתים, מצוקת דיור וקרקעות וחוסר מעמד (בריכוזי המגורים הבלתי מוסדרים), לאנשים רבים מן האוכלוסייה הבדואית בנגב יש חוסר אמון במוסדות המדינה
- המחלקה לשירותים חברתיים נתפסת כשירות לקבלת סיוע כלכלי בלבד. כך למשל, מנהלת המקלט שרואיינה העידה על כך שנשים רבות מגיעות אליה בלי שיהיו מוכרות במחלקה. זאת ועוד, יש חשש לתיגו כאשר פונים לרווחה, על אחת כמה וכמה בפנייה לקבלת סיוע במרכז למניעת אלמ"ב
- נשים רבות חוששות כי פנייה לקבלת סיוע במרכז למניעת אלמ"ב יכולה להוביל לפגיעה בשמה הטוב של כל המשפחה. הנשים יודעות כי לכל פעולה שיבחרו ולכל החלטה שיקבלו תהיה השפעה על משפחתן המורחבת. זאת ועוד, הנשים מכירות בכך שתמיכה וגיבוי מן המשפחה אינם ברורים מאליהם
- מיעוט מענים ואף חוסר מקצועיות של חלק מהעו"סיות במחלקות לשירותים החברתיים, גורמים לנשים לחשוש לפנות לקבלת סיוע. מן הראיונות עלה כי:
 - אין מספיק עו"סיות שמתמחות בתחום האלמ"ב, שלא נחשב אטרקטיבי כתחום התמחות
 - לעיתים מתעורר קונפליקט בין מחויבות העו"ס למשפחה המורחבת שלה ובין המחויבות לאתיקה המקצועית ולפונה. לעיתים יכול להיווצר מצב כי עו"ס המשפחה שאמור לסייע לאישה במקצועיות ובדיסקרטיות, יהיה בן משפחה של הגבר הפוגע ולפיכך ירגיש נאמנות כלפיו, ולא דווקא לאישה שפנתה אליו. דבר זה מרתיע חלק מהנשים מפנייה לבקשת עזרה מעו"ס שהנאמנות שלהם כלפיהן אינה ברורה
 - נשים חוששות שהפנייה שלהן והקושי בבית לא ישמרו בסודיות. כפי שהוסבר לעיל, נשים רבות חוששות מההשפעות של פנייתן לקבלת סיוע, ולכן הן צריכות להיות בטוחות שסודן לא יצא מחדר הטיפול, דבר שאינו אפשרי תמיד
- נשים רבות חוששות שאם יגיעו לגירושים, הילדים יילקחו מחזקתן וימסרו למשפחת הבעל. העו"סיות שרואיינו ציינו כי בשנים האחרונות חל שינוי בנושא זה, וכיום גם נשים מקבלות משמורת על הילדים בתהליך גירושים. יחד עם זאת, החשש עדיין קיים ומונע מנשים לפנות לפתרון של גרושים

- מיעוט המענים הקיימים לנשים שסובלות מאלימות מקשה על נשים לפנות לסיוע. כיום, לנשים אשר מחפשות פתרון אין כמעט אפשרויות מלבד להגיע לטיפול או לצאת למקלט לנשים מוכות, שהוא פתרון שאינו מתאים לרוב הנשים. אומנם העו"סיות מנסות למצוא גם פתרונות אחרים, אך האפשרויות שלהן מוגבלות
- בשל החשש לפנות לרשויות, נשים לא פונות לקבלת סיוע עם תחילת האלימות כלכיהן, דבר שעשוי היה לסייע להן ולמשפחתן. בסופו של דבר, אישה מגיעה להתלונן במשטרה במקרים קיצוניים של אלימות חמורה ואף מסכנת חיים. לפיכך, קשה למנוע אלמ"ב או לתת טיפול משפחתי שעשוי היה לסייע בשלבים מוקדמים של תחילת האלימות

5.2.2 חסמים וקשיים בפנייה למשטרה

בשל החסמים ומיעוט המענים, כפי שפורטו עד כה, נשים נפגעות אלימות מגיעות לעיתים עד למצב שהן חוששות לחייהן, ובשלב זה, כמוצא אחרון ולעיתים גם במצב של מצוקה קשה, הן פונות למשטרה. מן הראיונות עלה כי גם הפנייה למשטרה, למרות המאמצים הרבים הנעשים בתחנות המשטרה, היא סוגיה מורכבת המציבה אתגרים נוספים בפני האישה. מן הראיונות עלה כי:

- לעיתים הנשים אינן מבינות שהן מתלוננות על הבעל, ושתלונתן תוביל לפעולות נוספות מצד המשטרה, כולל אפשרות למעצר. מבחינתן, הן באות לקבל סיוע מהמשטרה, ומקוות כי הפנייה שלהן תהיה איום כלשהו על הבעל. רבות אינן חושבות על ההשפעה של התלונה שלהן. יש לציין כי ישנן גם נשים צעירות שמבינות את התהליך ובוחרות בו
- למשטרה אין כמעט מענים מלבד הפניית הנשים למקלט, דבר שהם נוטים לעשות מחשש לפגיעה בחייהן (להרחבה ר' סעיף 5.2.3)

- התנאים הפיזיים בתחנות המשטרה אינם מתאימים לנשים, שלעיתים מגיעות עם הילדים או במצוקה גדולה, ונאלצות להמתין שעות במסדרונות של התחנה, ללא אוכל, אפשרות למנוחה וטיפול בילדים וכן ללא הדיסקרטיות הנדרשת. בחלק מהיישובים אין קשר בין המחלקה לשירותים חברתיים ובין המשטרה בתהליך הערכת המסוכנות לאישה וכן בחיפוש אחר מענים שאינם יציאה למקלט. יש לציין כי בראיונות עלה כי ישנם יישובים שבהם הקשר טוב, דבר שתורם לשיפור המענה הכוללני שניתן לנשים
- עו"ס משטרה, אם נמצאת בתחנה, יכולה להיות גורם מתווך ולהסביר לנשים את ההשפעות האפשריות של הפנייה שלהן ושל יציאה למקלט

” חשוב לי שנשים לא יגיעו למשטרה. אם אותה אישה חווה אלימות ובאה להורים אז לבעל ולהורים שלו אין בעיה שהיא תחזור הביתה. אם האישה מגיעה למשטרה אז הבעל והמשפחה שלו לא ירצו שהיא תחזור”
(עוס במרכז אלמ"ב)

” לפעמים שהן יושבות מול שוטר הן לא מבינות שהן מגישות תלונה. הן יכולות לדבר שעה ואז לא להגיד שזו תלונה, והן לא התכוונו שזה יקרה. הן רק רצו שיפסיק להרביץ לה ולכן התקשרה למשטרה, ובסופו של דבר היא מבינה שהיא הגישה תלונה. הרבה פעמים התלונה עצמה הופכת את החיים שלה להרבה יותר מורכבים” (אשת מקצוע)

5.2.3 חסמים בנכונות לצאת למקלט לנשים מוכות

אחד הפתרונות המוצעים לנשים הוא הפנייתן למקלט לנשים מוכות, שבו הן יהיו מוגנות. פתרון זה, אף שאינו מיטבי, הוא לעיתים האפשרות היחידה שעליה ממליצה המשטרה, שבהערכת המסוכנות מוצאת כי חיי האישה בסכנה. היציאה למקלט קשה לנשים בכל הקבוצות באוכלוסייה, שנדרשות לעצור את חייהן, לעבור למקלט ולשהות בו תקופה לא מוגדרת. יחד עם זאת, מן הראינות עלה כי נשים בדואיות שבוחרות בפתרון הזה עלולות לשלם מחיר אישי גבוה ביותר:

- המקלט מנתק את האישה מביתה וממשפחתה. בחברה שבה הקולקטיב משמעותי יותר מהפרט, זהו צעד קיצוני ביותר. לנשים עצמן קשה להתנתק מכל המסגרות שהן מכירות ושבהן מתנהלים חייהן, ולמשפחות קשה עם הניתוק שנוצר מהנשים
- ליציאה למקלט יכולות להיות השפעות מרחיקות לכת על המשך חייהן של הנשים. במקרים מסוימים לא יתאפשר להן לחזור לביתן ולמשפחתן גם אם ירצו בכך וזאת בשל דחייה מצד המשפחה. במקרים אחרים, הן יכולות להיות מטרה ללחצים רבים וכעסים מצד בני משפחתן. כל אלו מקשים על האישה, שגם כך נמצאת במצב של מצוקה וחוסר אונים
- למקלטים יש דימוי של מקום שבו נשים מתדרדרות. אף שברור שאין כך הדבר, עדיין עצם השמועה מהווה מחסום עבור אותן נשים שחוששות לשמן הטוב וחוששות כי יוצר מצב שלא תהיה להן דרך חזרה לביתן ולמשפחתן

” אני מכיר הרבה נשים שפנו לרווחה ולמעוני נשים מוכות, ושם עברו לזנות, את מבינה? אני מכיר הרבה נשים שפנו לרווחה ומשם עברו לזה. אני מכיר הרבה נשים שנפגעו והלכו לשם ומשם הלכו לאיבוד” (מרואין שאינו איש מקצוע)

- חלק מהנשים שמגיעות למקלטים גרות ביישובים מרוחקים ולא מודרניים בנגב. לנשים אלו קשה להסתגל למקלטים בשל השוני התרבותי בין ובין נשים שמגיעות מהעיר, גם כאשר כולן מדברות ערבית. כמו כן לעיתים יש גם מחסום של שפה שמקשה לתקשר עם גורמי סיוע מחוץ למקלט
- במקלטים יש הגבלה על גיל הילדים שמתקבלים בהם ולכן חלק מהנשים אינן יכולות להגיע עם כל ילדיהן, דבר שמהווה קושי נוסף ומשמעותי עבור נשים בדואיות שלרבות מהן יש ילדים רבים
- יש נשים שחוות עם היציאה למקלט תחושת שחרור ורצון “לכרוץ גבולות” בבת אחת. אולם, אין הדבר פשוט לביצוע בפועל. לרבות אין את המיומנויות הנדרשות לחיים עצמאיים. אין להן מקורות כספיים עצמאיים, רבות לא עבדו מחוץ לביתן, אין להן קשרים מחוץ למשפחה הקרובה והמורחבת, אין להן היכרות עם מוסדות המדינה או עם חיים מחוץ ליישובים ורמת השליטה בשפה העברית של רבות מקשה עליהן להסתדר לבד. נשים שיבחרו בדרך זו יתקלו בקשיים רבים וזאת נוסף על הבדידות שהן עלולות להרגיש

מכאן כי המענה הכמעט יחיד לנשים שסובלות מאלימות אינו מותאם לצורכיהן, מלבד היותו מקום שבו הן יהיו מוגנות. לכך יש להוסיף כי נשים רבות, כפי שהוצג בסקירת הספרות, דווקא יעדיפו “שלום בית” על פני פרידה מבן זוג אלים, דבר שיכול להיות קשה יותר להשגה לאחר יציאה למקלט. זאת ועוד, השליחה למקלט, בהיותו מענה חירום במהותו, לא תמיד מאפשרת או מותירה זמן לעובדות סוציאליות או מטפלות אחרות לחשוב עם הנשים על עוד אפשרויות וזאת למרות הרצון לעשות זאת.

5.3 פעולות מניעה ועבודה עם גברים המתקיימות ביישובים

בראיונות עם אנשי המקצוע וכן עם המרואיינים הנוספים עלתה ההכרה בחשיבות של פעולות מניעה. פעולות אלו יכולות לצמצם את היקף התופעה ולהביא לשינוי איטי בתפיסות החברתיות שנמצאות בבסיסה. בראיונות עם **נשות המקצוע** במרכזים פורטו המענים שפועלים כיום. בנושא העבודה עם גברים נמצא כי:

- אין כמעט עבודה עם גברים. בחלק מהיישובים מגיעים גברים למכש עם עו"ס גברים, בעיקר גברים שמחוייבים לכך על ידי קצין מבחן. בעוד יש עלייה במספר הגברים שמגיעים, אין אלו מספרים משמעותיים ואין מדובר בתהליכי מניעה אלא טיפול בגברים שכבר פגעו
- יש קושי גדול לגייס גברים להשתתף בקבוצות. העו"סיות שרואיינו העידו כי נעשו ניסיונות שונים לארגן קבוצות, אולם ללא הצלחה רבה. הקושי לארגן קבוצות גברים מופיע גם בסקירת הספרות
- יש מחסור בעו"סים המתמחים בעבודה עם גברים
- כאשר אישה יוצאת למקלט, חשוב לנסות וללוות גם את בן זוגה, להסביר גם לו את המצב, לשוחח על השמועות שמלוות את המהלך (כפי שהוצג לעיל) ולחשוב על תהליך של פיוס אפשרי. בפועל, הדבר כמעט לא נעשה

” נדיר שתמצאי בדואי שמוכן לקבל שמישהו יבוא ויתערב בבעיות של המשפחה שלו, אפילו המשפחה של אשתו, לעיתים הוא לא מרשה להם להתערב בפיתרת הבעיות שלו” (מרואיינת שאינה אשת מקצוע)

בנושא תוכניות הסברה ומניעת אלמ"ב נמצא כי אין די כוח אדם או פניות להשקיע בתחום חשוב זה. במרכזים שבהם ביקרו החוקרות העובדות עושות מאמצים להשקיע גם בתחום המניעה ובעיקר בניסיונות להגיע ליותר נשים שאולי זקוקות לסיוע שלהן. אולם, מן הראיונות עלה כי בפועל אין המרכזים מתמקדים בפעולות מניעה וגם אין להם את כוח האדם או הידע המקצועי להשקיע בתחום. העובדות במרכזים מתמקדות בעיקר באיתור נשים שנפגעו ובמתן מענים טובים ככל האפשר לאותן נשים. יחד עם זאת, בראיונות עלו כמה פעולות שיש להן פוטנציאל להפצת מידע על המענים בתחום האלמ"ב בקרב נשים ולסייע בכך לאותן נשים שאינן חשופות למידע:

- יציאה של העובדות למקומות שבהם אפשר לפגוש נשים, ללא הקשר של אלימות, למשל תחנות טיפת חלב וקופות חולים. מפגשים אלו, במקומות שאינם מזוהים עם הרווחה, מאפשרים לעיתים לאתר נשים שזקוקות לסיוע וכן להציג את שירותי המרכז
- עו"סיות נמצאות בקשר עם בתי ספר, כדי לקדם תוכניות חינוך
- ניסיונות להקים קבוצות של שגרירות בקהילה. למשל, הכשרת קבוצת נשים שעובדות כקוסמטיקאיות או ספריות, ולהן קשר אינטימי ומתמשך עם נשים, לזהות סימנים לאלמ"ב ואם הנושא עולה בשיחה, לדעת להפנות את הנשים לשירותים הקיימים ביישוב

6. מגבלות המחקר

מחקר זה מצומצם בהיקפו. לפיכך, המסקנות וההמלצות של המחקר תקפות לנושאים ולתכנים שנסקרו בו, ויש להמשיך ולהרחיב את הלמידה בנושא.

7. סיכום, מסקנות והמלצות

במחקר זה הוצגה סקירה בין-לאומית של תוכניות למניעת אלימות במשפחה בקרב אוכלוסיות שלהן מאפיינים משותפים עם האוכלוסייה הבדואית בנגב. כמו כן נערכו ראיונות עם אנשים ביישובים בדואיים בנגב ועם אנשי מקצוע בתחום, רובם גם הם שייכים לאוכלוסייה הבדואית. מטרת הראיונות הייתה ללמוד על המציאות בשטח, על המענים הקיימים, על הצרכים, על החסמים בצריכת השירותים וכן לרכז מחשבות על פתרונות אפשריים לפיתוח בעתיד. מעיבוד כלל התכנים הללו, עלו כמה מסקנות כלליות וכן המלצות להמשך פיתוח בעתיד.

7.1 מסקנות והמלצות שעלו מן הסקירה

1. מרכזי האלמ"ב במתכונתם הנוכחית אינם ערוכים או מותאמים להוביל פעילויות מניעה נרחבות. המרכזים נותנים שירות לנשים שנפגעו, וזאת בתוך סביבה שבה השיח על אלמ"ב הוא כמעט טאבו. המשאבים שקיימים במרכזים מושקעים בעיקר בתחום הטיפול. אולם, תוכניות מניעה דורשות משאבים רבים שיושקעו בנושא זה בלבד ולא כעיסוק משני.
2. הכנת תוכניות להתמודדות עם אלמ"ב ולמעשה עם התפיסות החברתיות שנמצאות בבסיסה של האלימות כלפי נשים, צריכות להיעשות בשיתוף עם האוכלוסייה המקומית, על כל גוניה. עבודה בשיתוף, שדורשת השקעה רבה של זמן ובניית אמון, תהווה בסיס להצלחה אפשרית בעתיד. כמו כן יש להשקיע תקציבים שיאפשרו לקדם את הנושא בין במסעות פרסום, ובין בקבוצות עבודה, בכוח אדם מקצועי, בשיתוף מגוון אוכלוסיות ועוד. חשוב כי ההשקעה תהיה לאורך זמן, ולא אקראית וחד-פעמית.
3. מן הספרות עולה כי תחום מניעת אלמ"ב הוא תחום עבודה קהילתי, שלא צריך להיות ממוקם בהכרח במרכז למניעת אלמ"ב אלא בהקשר קהילתי רחב יותר. כדי להביא לשינוי באוכלוסייה דרושים עבודה מערכתית ושיתופי פעולה עם גורמי מפתח משפיעים בקהילה וכן עם הרשות המקומית. נדרשת גם התאמה של התוכנית לאופי ולאוכלוסייה של כל יישוב. במידה רבה, אפשר לשוב ולהסתכל על עבודה סוציאלית קהילתית, כמו למשל עבודה סוציאלית קהילתית מודעת עוני, שיכולה "לסייע בזיהוי ערכים משותפים לקהילה, לעזור במציאת פתרונות מקומיים לחיים בעוני, ולגלות יכולות ומשאבים קהילתיים הטמונים בקהילה. עוד היא תוכל לסייע בתכנון דרכי פעולה להתמודדות עם שורשי העוני בקהילות השונות" (סטריאר, 2021, עמ' 33). עבודה סוציאלית קהילתית יכולה להתאים להובלת התחום ביישובים.
4. בראיונות רבים עלה נושא החינוך כבעל חשיבות רבה ביותר לעתיד האוכלוסייה הבדואית בנגב. בראיונות הורגשה מידה מסוימת של חוסר אמון של האנשים ביכולת של הדור של בעלי המשפחות היום להביא את השינוי, וציפייה כי השינוי יגיע בדור הצעיר דרך חינוך.

” כל מה שקורה היום, יותר באזור שלנו, אולי הדבר הבסיסי שחסר לנו הוא כל נושא ניהול השיח, אנחנו מעודדים שיח בריא, אנחנו תמיד מחפשים תגובה של כעס, כל הזמן המחשבה שלנו הולכת לכיוון מכות כתגובה ראשונית. אני לא מאשימה את המוסדות ולא רוצה להאשים את ההורים, האחריות היא על כולם, אך היסוד בנושא החינוך, וכפי שאת יודעת חינוך זה דבר שיורשים אותו, אז מאמינים שמכות זה מה שעובד, יש אמונה שדרך מכות אפשר לחנך את הילד. לכן הדבר הזה עבר בירושה וזה הפך להיות לאמונה שהתבססה וזה הפך לדבר רגיל” (מרואינת שאינה אשת מקצוע)

5. יש מחסור במענים “רכים” שמותאמים לצרכים של האוכלוסייה הבדואית במניעת התפתחות של אלמ”ב או החרפתה. כפי שעולה במחקר, פנייה למשטרה ויציאה למקלט הן שתי פעולות בעלות השפעות מרחיקות לכת. אין ספק שהן גם הכרחיות לעיתים, אך נראה כי חסרים מענים נוספים דרסטיים פחות. כך למשל, עלה הרעיון של דירות לשהות של כמה ימים, שאליהן נשים יוכלו להגיע עם הילדים ולנוח, להרגיש מוגנות ולחשוב על מהלכי המשך.
6. נדרשת חשיבה חדשה ושונה על עבודה עם גברים. לא רק בישראל, אלא בכל העולם, קשה להגיע לעבוד עם גברים במיוחד בהקשר של מניעת אלמ”ב. יחד עם זאת, הם קהל היעד המרכזי בנושא ויש למצוא דרכים להגיע אליהם. ואכן, ייתכן שהמאמץ בעבודה עם גברים צריך להיות מושקע בהגעה אליהם ולא בניסיון להביא אותם למרכז, וזאת דרך עבודה קהילתית וחשיבה יצירתית.
7. יש קושי רב למדוד הצלחה בתוכניות למניעת אלמ”ב ואכן בספרות קשה למצוא מחקרים שבהם הצלחות מוכחות. יחד עם זאת, כדי להמשיך ולהתקדם וללמוד, חשוב לפתח את תחום המדידה ואפשר, בכל תוכניות שבונים, לשלב את האוכלוסייה גם בחשיבה על מדדי הצלחה שמתאימים לאופי התוכנית ולאופי המשתתפים בה.
8. יש להמשיך ולהשקיע בבנייה ובפיתוח של שירותים מותאמים לאוכלוסייה הבדואית. במיוחד יש להתמקד בהכשרת אנשי מקצוע ונותני שירות מוכשרים, שידעו לעבוד במקצועיות ובאומץ, ומתוך כבוד למסורת ולאוכלוסייה. אנשי מקצוע כאלו, יצליחו לקדם, בצעדים קטנים, שינוי בתפיסות החברתיות, כפי שאמרה אחת העוסיות שרואיינו “שינויים לא נעשים בכפייה”. כמו כן ייתכן שעבודה ברגישות תרבותית תסייע לצמצם את ההתנגדות בשטח לעיסוק בנושא.

7.2 המלצות - מחשבות והצעות של המרואיינים ובהשראתם

1. עבודה עם גברים:

- אפשר לקיים קבוצות שיח לגברים במקומות שבהם הם נמצאים. למשל, במקומות עבודה שבהם מועסקים גברים רבים מהיישובים הבדואים (כגון סודהסטרים), במפגשים בשיג (אוהל אירוח בדואי מסורתי) למבוגרים או בבתי קפה לצעירים
- העבודה בנושא זה צריכה להיות בשיתוף עם גורמים אחרים ביישוב, כמו מרכזי צעירים
- אפשר לחשוב על תמריצים שיעודדו גברים להגיע למפגשים. למשל – קופון לשטיפת מכונית, רכיבה על סוסים, כניסה לחדר כושר, כרטיס למשחק כדורגל
- בעבודה עם גברים, יש לשים את הדגש ביתרונות שקיימים ביציאתן של נשים לעבודה, בעיקר סביב ההקלה על המצוקה הכלכלית בבית
- איתור אנשים שנמצאים בקשר עם גברים, כמו למשל אנשי דת או אנשי מקצוע אחרים, והכשרתם לדבר על נושא אלמ"ב וכן לעודד פנייה של גברים אלימים לקבלת טיפול

2. עבודה עם נוער וצעירים:

- תלמידי תיכון מחוייבים להשתתף בפרויקט של התפתחות אישית ומעורבות חברתית, כחלק מהדרישות לקבלת תעודת בגרות. במסגרת התוכנית התלמידים אמורים להיות מעורבים בפעילות חברתית. אפשר לשלב את התלמידים בפיתוח מיזם חברתי שעוסק בזוגיות בריאה ונטולת אלימות
- טיפוח מנהיגות צעירה, באופן שכבר נעשה היום, אשר תעסוק בנושא בפעילות חברתית
- פיתוח מקצועי לעובדי הוראה סביב נושאים של ח"י משפחה ומניעת אלימות. המורים נמצאים בקשר קבוע ויום-יומי עם הילדים ויכולים להיות סוכני שינוי
- עבודה על חיזוק יכולת הבחירה של נערים וכן של נערות, כך שיהיו עצמאים יותר וידעו לבחור בעצמם בדרך הנכונה
- שילוב של תכנים בתחום מניעת אלימות בפעילויות אחרות. למשל, במסגרת חוג ספורט לנוער אפשר להוסיף סדנאות שעוסקות בפתרון קונפליקטים ללא אלימות וכן במשמעות האמיתית של "כבוד" שאינו קשור לאלימות
- שילוב תוכניות בתחום מניעת אלימות ופיתוח מיומנויות תקשורת חיובית במשפחה במסגרת "תוכנית מעבר"³

3. מענים לנשים:

- הקמת מענה בתפיסת one stop center שאליו יוכלו נשים לפנות. המענה צריך להיות עצמאי ולא משויך באופן גלוי לרווחה או למטרה ועליו להציע מענה רב-שבטי כך שכולם וכולן ירגישו נוח להגיע לקבלת סיוע
- סיוע לנשים להתפתח ולהיות עצמאיות יותר מבחינה כלכלית. יחד עם זאת, חשוב לעבוד גם על מיומנויות תקשורת זוגית וזאת כדי לנסות ולצמצם פערים שידוע שנוצרים בין גברים לנשים במצב שבו האישה מתחילה תהליך של שינוי

³ "תוכנית מעבר" היא חלק מתוכנית החומש לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב. במסגרתה נבנה מסלול ייחודי ומתואם עבור צעירים מן האוכלוסייה הבדואית לקראת השתלבות בחברה, באקדמיה ובתעסוקה. https://www.gov.il/he/departments/policies/dec1279_2022

4. הכנת תוכניות לאנשים הזקנים ביישוב היכולים להשפיע בהמשך על הצעירים במשפחתם והמהווים בעצמם קהל יעד. אפשר להזמין אותם להרצאות או לשיחות קצרות בנושא ניהול קונפליקטים, ולדבר על הנושא במהלך טיולים מאורגנים או פעילויות חברתיות לזקנים
5. בניית קמפיינים שיסתמכו על עולם הערכים של האוכלוסייה הבדואית, כמו למשל: המשפחה כערך עליון, שימוש בפסוקים מהקוראן ומהחאדית' (פסוקים של הנביא מוחמד). המסרים יעסקו בחיזוק הערכים הללו מתוך שיחה וכבוד הדדי וללא שימוש באלימות
6. שימוש בווטסאפ, שהוא יישומון פופולרי מאוד באוכלוסייה הבדואית, במסגרת פעולות וקמפיינים למניעת אלמ"ב
7. מיפוי בכל יישוב כדי לאתר דמויות מרכזיות, משפיעני רשת, אנשי דת וכדומה. אפשר להיעזר במיפוי בבניית תוכניות מניעה שבהן ישולבו אותן דמויות מפתח הן בניסוח המסרים הן בהפצתם
8. שימוש ברשתות החברתיות כדי להגיע לצעירים בתוכניות מניעה
9. ייעוץ לפני נישואין שיכלול התייחסות לנושא של פתרון קונפליקטים ותקשורת זוגית. ייתכן שהדבר אפשרי דרך בתי הדין השרעיים

עוד פרסומים של המכון בנושא

- טופורק בר, א. ושורק, י. (2023). תהליך למידה לפיתוח מדיניות ורצף מודלים חדשניים של מקלטים לנשים נפגעות אלימות בזוגיות וילדיהן – סקירת ספרות בין-לאומית. דמ-23-950. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/development-of-policy-and-a-series-of-innovative-models-of-shelters-for-women-victims-of-intimate-partner-violence-and-their-children/>
- לך, י. (2023). פערי מידע בנוגע לאוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-23-929. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/data-gaps-regarding-the-bedouin-population-in-the-negev/>
- רזניקובסקי-קוראס, א., שפירא, ה. וארזי, ט. (2023). מרכזים למניעה וטיפול באלימות במשפחה: סיכום ממצאי מדידות t-0 ו-t-1 ותובנות שעלו מהן. דמ-23-918. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/centers-for-the-prevention-and-treatment-of-domestic-violence-2/>
- שפירא, ה. ומילשטיין, א. (2023). איתור נפגעי אלימות במשפחה וטיפול בהם במערכות בריאות: סקירה בין-לאומית. דמ-23-922. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/detection-and-treatment-of-domestic-violence-victims-in-health-systems/>
- תירוש, א., כהן, ד., ברליון, ב., לוי-כובשי, א. וסומך, ס. (2023). דפוסי תעסוקה וחסמים לתעסוקה באוכלוסייה הבדואית בנגב. מחקר הערכה מסכמת. דמ-23-935. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/employment-patterns-and-barriers-to-employment-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>
- אור שרביט, ז. ואייזיק, ע. (2022). צמצום פערים חברתיים-כלכליים בין אוכלוסיות מיעוט מסורתיות-שבטיות לקבוצות רוב: סקירה בין-לאומית. דמ-22-913. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/reducing-socio-economic-gaps/>
- אור שרביט, ז., אייזיק, ע., קפרנוב, א., פלק, א. וריבקין, ד. (2022). ערכים, כוחות ואתגרים של האוכלוסייה הבדואית בנגב ושל מנהיגיה. מ-22-217. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-negev-bedouin-population-and-its-leaders/>
- ברוך-קוברסקי, ר., גלעד, ע., זוהר, ל., קונסטנטינוב, ו., בן סימון, ב., אייזיק, ע. ומורן-גלעד, ל. (2022). נשירה בקרב תלמידים בחינוך הבדואי בנגב. דמ-22-902. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/school-dropout-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>
- ארזי, ט. ורזניקובסקי-קוראס, א. (2021). אלימות במשפחה בצל משבר הקורונה. מ-21-189. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/domestic-violence-during-covid19/>
- בן רבי, ד., הרן, ד. ואייל, י. (2021). השפעות משבר הקורונה על האוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-21-870. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-the-bedouin-population-in-the-negev/>
- הרן, ד. ואייל, י. (עור'). (2021). תמציות מחקרים מתוכנית החומש לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2021-2017 – תשתית הידע לתוכנית החומש הבאה. דמ-21-896. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/executive-summaries-bedouin-population-five-year-plan-knowledge-base/>

הרן, ד. ואייל, י. (2021). תוכנית 'שער לאקדמיה' להשתלבות צעירים בדואים בהשכלה הגבוהה: מסמך מסכם. מ-21-194. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/bedouin-youth-in-the-negev-higher-education/>

הרן, ד., כהן, ד., מג'אדלה, א. ואייל, י. (2021). תוכנית 'שער לאקדמיה' להשתלבות צעירים בדואים בהשכלה הגבוהה: סקר עמדות. מ-21-195. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/bedouin-youth-in-the-negev-higher-education/>

לנטו, ט., שנהב, א., דולב, ה., לוי-זוהר, א. וקדם-קדיש, ל. (2021). בחינת מערך תוכניות העבודה של "התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 (ממשלת ישראל, החלטה מספר 2397)" – דוח מסכם. דמ-21-884. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/work-plans-for-the-socio-economic-development-plan-for-the-negev-bedouin-2017-2021/>

לך, י. (2021). חיזוק רשויות מקומיות: סקירת ספרות בין-לאומית. דמ-21-886. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/empowering-municipalities-review-of-the-international-literature/>

לך, י., חג'אג'רה, נ. ואייל, י. (2021). התוכנית להעצמת הרשויות המקומיות הבדואיות במסגרת התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397). מחקר הערכה דוח ביניים: תמונת מצב עד סתיו 2020. דמ-21-877. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-program-for-empowering-bedouin-municipalities/>

לך, י., מג'אדלה, א., הפנר, מ. ואייל, י. (2021). התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב לשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397): הערכה כוללת – דוח ביניים. דמ-21-921. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-socio-economic-development-plan-for-the-bedouin-population-in-the-negev/>

סבג, י. וארזי, ט. (2021). מיפוי צרכים, חסמים ואתגרים בתחום האלימות במשפחה כבסיס לשיפור המענים הקיימים ולפיתוחים טכנולוגיים עתידיים: ממצאי קבוצות מיקוד 2021. מ-21-201. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/domestic-violence-prevention-and-response/>

סופר-פורמן, ח., ברלב, ל. וגדג', נ. (2021). ילדים עם מוגבלות באוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-21-883. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/children-with-disabilities-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>

רזניקובסקי-קוראס, א., סבג, י., שפירא, ה. וארזי, ט. (2021). תוכנית 'מרכזים למניעה ולטיפול באלימות במשפחה': ממצאי הפיילוט למדידת התוכנית. מ-21-202. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/centers-for-the-prevention-and-treatment-of-domestic-violence/>

איזיק, ע., קפרנוב, א., מורן-גלעד, ל. וברנדר, ד. (2020). תוכנית מנהרות מזון לביטחון תזונתי. דמ-20-852. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-grow-tunnels-project-for-food-security/>

לובוצקי-גטה, ש., ברנדר, ד. וקפרנוב, א. (2020). גברים פוגעים ונפגעים במערכות יחסים זוגיות אלימות: סקירה בין-לאומית. דמ-20-841. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/abusive-and-abused-men-in-violent-domestic-partnerships/>

מקורות

- אבו שארב, א. (2013). קשר שתיקה: אלימות במשפחה נגד נשים ערביות-בדואיות בנגב. איתך-מעכי ע.ר. משפטניות למען צדק חברתי. <https://www.itach.org.il/wp-content/uploads/maamad2013-06-03.pdf>
- אור שרביט, ז, אייזיק, ע, קפרנוב, א, פלק, א, וריבקין, ד. (2022). ערכים, כוחות ואתגרים של האוכלוסייה הבדואית בנגב ושל מנהיגיה. מ-2017-22. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-negev-bedouin-population-and-its-leaders/>
- אלמו-קפיטל, ג. (2022). נתונים על תעסוקת נשים ערביות בדגש על בדואיות בנגב. הכנסת – מרכז המחקר והמידע. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/9eea2a62-9152-ec11-813c-00155d0824dc/2_9eea2a62-9152-ec11-813c-00155d0824dc_11_19443.pdf
- אלמסי, א. ווייסבלאי, א. (2020). אוכלוסיית הבדואים בנגב, מבחר נתונים. הכנסת – מרכז המחקר והמידע. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38/2_1b42e9c5-70e0-ea11-8107-00155d0aee38_11_16417.pdf
- אנדבלד, מ., כראדי, ל., פינס, ר., (קלינר) קסיר, נ. (2021). דוח ממדי העוני ואי השוויון בהכנסות. לפי נתונים מנהליים. המוסד לביטוח לאומי. https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2021.pdf
- סטריאר, רוני, (2021). פרקטיקה קהילתית ביקורתית מודעת-עוני: מסגרת מושגית. ביטחון סוציאלי 112, 19–39. https://www.btl.gov.il/Publications/Social_Security/bitachon_112/Documents/10-roni.pdf
- דיין, ח., ח'מאיסי, ר. וחליחל, א. (2020). רצח נשים ערביות בישראל: מבט חברתי-דמוגרפי. מגמות נה (2), 143–165. <https://info2011.szold.org.il/PDF-Articles/megamot/113340.pdf>
- חאג'י-יחיא, ח., סדן, א. (2007). נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות: סוגיות בהתערבות ובהעצמה. חברה ורווחה כז (3), 423–451. https://www.gov.il/hhx-3_423..452
- מטר, ר., זחאלקה, א., אלהיב, מ., מן, י., חליחל, א., בקשי-כהן, מ., נחמן, ע., מראענה, מ., סרפוס, ל., אבו שארב, א., הרן, ע., יוסף, ד. ודסוקי, ס. (2018). דו"ח מסכם, הצוות הבין-משרדי להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה. משרד המשפטים. https://drive.google.com/file/d/1xOM7Ls_ix2W86DzEfdR-KXtURuTqfPFS/view
- משרד הרווחה והביטחון החברתי. (2020). מרכזים למניעה ולטיפול באלימות במשפחה. <https://www.gov.il/he/departments/guides/molsa-domestic-violence-centers-for-prevention-and-treatment>
- קווים אדומים, השותפות למניעת אלימות בזוגיות. (א"ת). מה זאת אלימות בזוגיות. <https://www.redlines.org.il/%d7%9e%d7%94-%d7%96%d7%90%d7%aa-%d7%90%d7%9c%d7%99%d7%9e%d7%95%d7%aa-%d7%91%d7%96%d7%95%d7%92%d7%99%d7%95%d7%aa-2/>

שקדי, א. (2011). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה. אוניברסיטת תל אביב.

Alhabdan, S. (2015). *Domestic Violence in Saudi Arabia*. Maurer Theses and Dissertations. 27. <https://www.repository.law.indiana.edu/etd/27>

Andrews, S., Gallant, D., Humphreys, C., Ellis, D., Bamblett, A., Briggs, R., & Harrison, W. (2021). Holistic programme developments and responses to Aboriginal men who use violence against women. *International Social Work*, 64(1), 59-73. <https://doi.org/10.1177/0020872818807272>

Australian Government. (2021). Dhelk Dja: Safe Our Way - Strong Culture, Strong Peoples, Strong Families. <https://plan4womenssafety.dss.gov.au/initiative/dhelk-dja-safe-our-way-strong-culture-strong-people-strong-families/>

The Australian Indigenous HealthInfoNet. (n.d.). Healing. <https://healthinonet.ecu.edu.au/learn/health-topics/healing/>

Baobaid, M., & Hamed, G. (2010) *Addressing domestic violence within Canadian Muslim communities. A training manual for Muslim communities and Ontario service providers*. Muslim resource centre for social support and integration funded by the ministry of the attorney general, Ontario's victim's service secretariat. <https://hra-project.eu/images/library/032020/2.pdf>

Bell, C., & Coates, D. (2022). *The effectiveness of interventions for perpetrators of domestic and family violence: An overview of findings from reviews*. Australia's National Research Organisation for Women's Safety. <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2022-02/apo-nid316299.pdf>

Ben-Porat, A., & Reshef-Matzpoon, A. (2023). Stay–Leave Decision-Making Among Women Victims of Domestic Violence in Israel: Background, Interactional, and Environmental Factors. *Journal of Interpersonal Violence*, 38(3-4), 3688-3710. <https://doi.org/10.1177/08862605221109901>

Carlson, B., Day, M., & Farrelly, T. (2021). *What works? Exploring the literature on Aboriginal and Torres Strait Islander healing programs that respond to family violence*. Australia's National Research Organisation for Women's Safety. <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2021-06/apo-nid313176.pdf>

Carrington, K. Sozzo, M. Puyol, M. V, Gamboa, M. Guala, N. y Zysman, D. (2019). *The Role of Women's Police Stations in Preventing Gender Violence: Buenos Aires, Argentina: Stage 1 Report ARC Project*. School of Justice, Faculty of Law, Queensland University of Technology: Brisbane. <https://eprints.qut.edu.au/132646/>

- Gibbons, L., & Paterson, D. (2000, July/August). Freedom from Fear Campaign against domestic violence: An innovative approach to reducing crime. In *Conference Reducing Criminality: Partnerships and Best Practice convened by the Australian Institute of Criminology, in association with the WA Ministry of Justice, Department of Local Government, Western Australian Police Service and Safer WA and held in Perth*. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=dba70a4e2738dd3730983b0089e14605e241c25c>
- Green, D. P., Wilke, A. M., & Cooper, J. (2020). Countering violence against women by encouraging disclosure: A mass media experiment in rural Uganda. *Comparative Political Studies*, 53(14), 2283-2320. <https://doi.org/10.1177/0010414020912275>
- J-PAL (Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab). (2022). *The impacts of economic interventions on intimate partner violence*. <https://www.povertyactionlab.org/policy-insight/impacts-economic-interventions-intimate-partner-violence>
- Olsen, A., & Lovett, R. (2016). *Existing knowledge, practice and responses to violence against women in Australian Indigenous communities*. Landscapes: State of knowledge paper. ANROWS. https://anrows.intersearch.com.au/anrowsjspui/bitstream/1/18687/1/FINAL-02_16_3_2-AIATSIIS-Landscapes-WEB-1.pdf
- The Peaceful Families Project (PFP). (n.d.). *Community-development & education*. <https://www.peacefulfamilies.org/community-development--education.html>
- Sanjakdar, F., Brooks, M., (2021). *Family and Domestic Violence (FDV) Prevention in Australian Muslim Communities: The Role of Community Faith Leaders*. Board of Imams Victoria (BOIV). https://www.monash.edu/_data/assets/pdf_file/0003/2943570/report-FDV-prevention-muslim-communities-2021.pdf
- Sharma, V., Leight, J., Verani, F., Tewolde, S., & Deyessa, N. (2020). Effectiveness of a culturally appropriate intervention to prevent intimate partner violence and HIV transmission among men, women, and couples in rural Ethiopia: Findings from a cluster-randomized controlled trial. *PLoS medicine*, 17(8), e1003274. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.100327>
- Somach, S. D., & AbouZeid, G. (2009). *Egypt violence against women study: Literature review of violence against women*. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadq891.pdf
- Sullivan, C., Vaughan, C., Vaid Sandhu, M., & Chen, J. (2020). *What works to address violence against women and family violence within faith settings: An evidence guide*. <https://minerva-access.unimelb.edu.au/items/34a7eb9a-640b-5e7e-b5dd-9bdca718e91b>

UN Women. (2022). Facts and Figures: Endign violence against women. Retrieved Oct. 15, 2023, from <https://www.unwomen.org/enc/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures>

Victorian Indigenous Family Violence Task Force. (2003). *Victorian Indigenous Family Violence Task Force: Final Report*. Dept. for Victorian Communities – Aboriginal Affairs Victoria. <https://vqls.sdp.sirsidynix.net.au/client/search/asset/1162173>

Watkins, J. (2020). Combating domestic abuse in Jordan from the top-down: Liberal and/or democratic statebuilding?. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 14(3), 389-409. <https://doi.org/10.1080/17502977.2019.1663983>

World Health Organization (WHO). (2019). *RESPECT women: Preventing violence against women*. (WHO/RHR/18.19). <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-RHR-18.19>

Zannettino, L., Esmaeili, H., Richards, J., & Marmo, M. (2020). *Afghan migrant community responses to family violence in South Australia: The interaction of Islamic law, Australian law, and the role of community leaders*. Flinders University. <https://anrows.intersearch.com.au/anrowsjspui/handle/1/20816>